

राज्य अभ्यासक्रम आराखडा

२०१०

मसुदा

State Curriculum Framework

2010

Draft

शालेय शिक्षण विभाग

महाराष्ट्र शासन

राज्य अभ्यासक्रम आराखडा - २०१०

चर्चेसाठीचा मसुदा

१. प्रास्ताविक
 - १.१ पार्श्वभूमी
 - १.२ सद्यस्थिती
 - १.३ तातडीने प्रतिसाद देण्याचे निकडीचे प्रश्न
२. अभ्यासक्रम विषयक धोरण
 - २.१ शिक्षणाची ध्येये/उद्दिष्टे/शैक्षणिक भूमिका
 - २.२ विषय योजना (प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक स्तर)
 - २.३ विषयनिहाय धोरणात्मक शिफारशी
३. पाठ्यपुस्तके व इतर शैक्षणिक साहित्य निर्मिती
४. अध्ययन प्रक्रिया
५. शिक्षक प्रशिक्षण
६. मूल्यमापन
७. विद्यार्थ्यांचा सहभाग
८. समाजाचा सहभाग
९. शिक्षणाचे व्यवस्थापन

राज्य अभ्यासक्रम आराखड्यातील महत्त्वाची तत्त्वे

१. प्रत्येक मूल महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक मुलाला शाळेत आणावे, रमवावे आणि त्याला उत्तम शिक्षण मिळावे.
२. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाइतकाच सामाजिक, भावनिक आणि क्रियात्मक अंगांचा विकासही महत्त्वाचा आहे.
३. बुद्धिमत्तेचा अधिकाधिक विकास गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाने घडवता येतो. प्रत्येक विद्यार्थ्याला तो घडवण्याची संधी मिळाली पाहिजे.
४. प्रत्येक मुलाला त्याच्या आवडीचे, आणि त्याचे जीवन समृद्ध करेल असे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आपुलकीच्या व आनंददायी वातावरणात मिळाले पाहिजे.
५. केवळ नेमलेला भाग पूर्ण करण्यापेक्षा प्रत्येक विद्यार्थ्याला अध्ययन विषयाच्या प्रभुत्व पातळीपर्यंत नेणे महत्त्वाचे आहे.
६. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक यांचे एकमेकांशी असणारे नाते विश्वास, आपुलकी, आदर आणि सहकार्याचे असले पाहिजे.
७. शिक्षणव्यवस्थेतील प्रत्येक (मानवी तसेच अमूर्त) घटक विश्वासाह व दर्जेदार असला पाहिजे.

१ प्रास्ताविक

१.१ पार्श्वभूमी

आधुनिक समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या जडणघडणीतील शालेय शिक्षणाचे महत्त्वाचे स्थान सर्वच समाजसुधारकांनी आणि राष्ट्रपुरुषांनी अधोरेखित केलेले आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातून महात्मा जोतिबा फुले, राजर्षी छत्रपती शाहूमहाराज, लोकमान्य टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर, भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदींनी या संदर्भात दिलेले योगदान राष्ट्रीय पातळीवरही शिक्षण प्रसाराला प्रेरक झाले आहे. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी १९११ साली केंद्रीय कायदेमंडळात सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचे विधेयक आणून धरलेला आग्रह आज खऱ्या अर्थाने पूर्णत्वास गेला आहे. बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा आमलात येत असताना पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी या बाबीचा केलेला उल्लेख महाराष्ट्राच्या दृष्टीने निश्चितच गौरवास्पद आहे. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शालेय शिक्षणाच्या क्षेत्रात निस्सीम त्यागभावनेतून देदिप्यमान काम उभे केलेले आहे. संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगे महाराज, डॉ. पंजाबराव देशमुख, स्वामी रामानंद तीर्थ, ताराबाई मोडक, अनुताई वाघ या व यांसारख्या अनेक थोर समाजसुधारकांनी सर्वसामान्य जनतेला शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी अपरिमित परिश्रम केले. आज बालकांच्या शिक्षणाच्या हक्काचा कायदा (२००९) अंमलात आणत असताना महाराष्ट्रातील या व्यापक आणि दूरदर्शी परंपरेतून प्रेरणा घेण्याची वेळ पुन्हा एकदा आली आहे.

भारतात विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून शासनप्रणित शिक्षणविषयक घडामोडींनीही वेग घेतला. त्यापैकी महत्त्वाच्या घडामोडींचा आणि त्यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांचा पुढे थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

राष्ट्रीय स्तरावरील महत्त्वाच्या घडामोडी/घटना

डॉ. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखालील शिक्षण आयोगाने (१९६४-६६) महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांच्या पार्श्वभूमीवर आणि बदलत्या सामाजिक-राजकीय संदर्भात राष्ट्रीय एकात्मतेचे भान दिले. समतेच्या पायावर नवीन लोकशाही राज्यासाठी हव्या असणाऱ्या शिक्षणव्यवस्थेबाबत तपशिलाने मार्गदर्शन केले. या आयोगाच्या शिफारशींचा विचार करून भारताचे पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९६८) निश्चित करण्यात आले. त्यानुसार देशभरात शालेय शिक्षणाची समान स्तररचना करण्यात आली. याप्रकारे शालेय शिक्षणाला राष्ट्रीय स्तरावर एकसूत्री स्वरूप आणत असतानाच विविध राज्यांच्या स्थानिक गरजांचा, आकांक्षांचा आणि प्रश्नांचा विचार करणेही महत्त्वाचे होते. १९७६ मध्ये राज्यघटनेत बदल करण्यात येऊन शिक्षण हा फक्त केंद्राच्या अखत्यारीतील विषय न राहता, त्याचा सामाईक सूचीत समावेश करण्यात आला.

१९८५ मध्ये देशभरात चर्चा घडवण्यात आल्या आणि संपूर्ण देशासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ जाहीर करण्यात आले. शिक्षणातील गुणवत्ता, लवचिकता आणि समर्पकता (औचित्य) या बाबींना या धोरणाने प्राधान्य दिले. या धोरणामधे संपूर्ण देशभरात दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणात समानता असावी असा उद्देश निश्चितच होता, परंतु हा विचार एकतंत्री नव्हता. राष्ट्रीय महत्त्वाच्या 'गाभाघटकांची' निश्चिती करण्यामागे

अभ्यासक्रमाच्या सर्व क्षेत्रांत स्थानिक प्रश्नांची योग्य प्रकारे दखल घेण्यासाठी एक समान आणि सुसूत्र संदर्भचौकट असावी असा प्रमुख विचार होता. स्थानिक पातळीवरदेखील मार्गदर्शक ठरतील असे राष्ट्रीय महत्त्वाचे 'गाभाघटक' या धोरणाने नेमकेपणाने मांडले. वेगवेगळ्या राज्यांतील अभ्यासक्रम पुनर्रचनेच्या प्रयत्नांना या धोरणाने एक सुस्पष्ट आणि भारतीय राज्यघटनेशी सुसंगत अशी दिशा तर दिलीच पण त्याचबरोबर केंद्राने शालेय शिक्षणाच्या पुनर्बांधणीसाठी आर्थिक पाठबळही दिले.

१९९२ मध्ये या धोरणाच्या मसुद्यात सुधारणा झाली आणि धोरणातील उद्दिष्टे प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी आणि गुणवत्ता वाढवण्यासाठी एक सुस्पष्ट **कृतिकार्यक्रमही (१९९२)** तयार झाला. यानंतर '**किमान अध्ययन क्षमता**' विकास कार्यक्रमाने आणि डॉ. यशपाल यांच्या '**ओझ्याविना शिक्षण**' अहवालाने (१९९३) शालेय शिक्षणाचा आशय आणि उपयुक्तता या प्रश्नांना थेट हात घातला.

१९८६ चे राष्ट्रीय शिक्षणविषयक धोरण कायम ठेवून राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्याचा २००० मध्ये फेरआढावा घेण्यात आला आणि २००५ मध्ये **सुधारित राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा** जाहीर करण्यात आला. २००५ च्या या आराखड्यामागे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय दोन्ही संदर्भ आहेत. जागतिकीकरणाच्या आजच्या युगात 'मनुष्यबळ' ही देशाची संपत्ती आहे. मनुष्यबळ विकसनातून देशविदेशातील अनेक अपूर्व संधी आपल्या देशातील तरुणांपुढे उभ्या आहेत. मात्र शिक्षणाच्या माध्यमातून या मनुष्यबळाचे ज्ञानात्मक आणि कौशल्यात्मक 'मूल्य' वाढवल्याखेरीज या संधीचा पुरेपूर लाभ त्यांना मिळणार नाही. भारतातील तरुण पिढीचे शिक्षण या विषयाला आज जागतिक महत्त्व आहे. त्यामुळे शिक्षणविषयक दृष्टिकोनात, अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेने वेगाने बदल घडवणे आणि त्याचवेळी राष्ट्रीय, संविधानात्मक, स्थानिक आणि व्यक्तीगत मूल्यांची जपणूक करणे असे दुपदरी कार्य करण्याची निकड निर्माण झाली आहे. ही निकड राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्याच्या विविध प्रकरणांतून स्पष्ट करण्यात आली आहे.

शिक्षणविषयक ग्रंथांमध्ये, चर्चांमध्ये स्नेहपूर्ण, विद्यार्थिकेंद्रित, कृतिप्रधान शिक्षणाची संकल्पना यापूर्वी मांडली गेली असली तरी वास्तवात मात्र ती थोड्याच प्रमाणात अंमलात आल्याचे दिसत असे. आता मात्र बालकांच्या शिक्षण हक्क कायद्याने हा आदर्श प्रत्यक्षातील जबाबदारी या स्वरूपात मांडला आहे.

त्यामुळे बालकेंद्रित, जीवनाभिमुख शिक्षणाविषयी फक्त तात्त्विक चर्चा न करता, या संकल्पनांचे तपशीलवार कृतिकार्यक्रमात रूपांतर करण्याचे काम यापुढील अभ्यासक्रम आराखड्यांना करावे लागणार आहे. महाराष्ट्र राज्याचा अभ्यासक्रम आराखडा हा याच दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल आहे.

राष्ट्रीय स्तरावरील धोरणांना महाराष्ट्राचा प्रतिसाद

राष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षणविषयक धोरणांना आणि प्रयत्नांना प्रतिसाद देण्यात महाराष्ट्र राज्य नेहमीच अग्रेसर राहिले आहे. १९६८ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानंतर राज्याने प्रसिध्द केलेली श्वेतपत्रिका (१९६८) त्यानंतर केलेले शैक्षणिक धोरणविषयक निवेदन (१९७०) त्या अनुषंगाने राबवलेला **प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम १९६८**, १९८६ च्या धोरणानंतर राज्याने राबवलेला **प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम १९८८**, किमान अध्ययन क्षमतांच्या संकल्पनेवर आधारित '**क्षमताधिष्ठित प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम १९९५**' ही त्याचीच उदाहरणे होत. एकविसाव्या शतकाच्या सुरवातीला राष्ट्रीय स्तरावर अभ्यासक्रम आराखड्याचा आढावा घेण्याचे

व फेररचना करण्याचे काम चालू असतानाच महाराष्ट्र राज्यात **प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २००४** विकसित करण्यात आला. त्याची अंमलबजावणी २००६ ते २००९ या कालावधीत करण्यात आली.

आता बालकांच्या शिक्षणाच्या हक्काच्या कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आणि राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ च्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र राज्यातही प्रथमच इयत्ता पहिली ते बारावीसाठी सलग अभ्यासक्रम आराखडा (२०१०) तयार करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्र राज्यात शिक्षणाच्या क्षेत्रात स्वयंसेवी प्रयत्नांची परंपरा फार मोठी आहे, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासनानेही प्राथमिक शिक्षण, शालेय शिक्षण यांच्या संदर्भात वेळोवेळी काही समित्या आणि आयोग नेमले आहेत. या समित्यांनी शिक्षणाविषयी महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या आहेत आणि शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाला दिशा आणि गती देण्याचे काम केले आहे.

केंद्रशासनाने १९९२ मध्ये तयार केलेल्या राष्ट्रीय स्तरावरील कृतिकार्यक्रमाला आणि अपेक्षांना प्रतिसाद म्हणून **महाराष्ट्र राज्यानेही प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण आणि साक्षरता यांसाठी १९९४ मध्ये कृतिकार्यक्रम** तयार केला. या कृतिकार्यक्रमाने उद्दिष्टपूर्तीसाठी अंमलबजावणीची पद्धत, वेळापत्रक आणि जबाबदाऱ्यांचा तपशील तर दिलाच पण आवश्यक ती आर्थिक तरतूदही केली. मुलींचे आणि कमकुवत गटांचे शिक्षण, विकेंद्रीकरण आणि समाजाचा सहभाग ही या कृतिकार्यक्रमाची वैशिष्ट्ये होती. त्यापुढील काळात झालेल्या बदलांची बरीच तयारी या कृतिकार्यक्रमातून झाली.

त्याच सुमारास जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रमाच्या (डी.पी.इ.पी) अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषदेची स्थापना झाली.

त्यानंतर राष्ट्रीय स्तरावर प्राथमिक शिक्षणासाठी जिल्हानिहाय 'सर्व शिक्षा अभियान' कार्यक्रम हाती घेण्यात आल्यावर (२००१) महाराष्ट्र राज्यातही शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण आणि गुणवत्ता विकास यासाठी कालबद्ध वार्षिक कार्यक्रम हाती घेण्यात येऊ लागले. त्यांचे नियोजन व निधीचा विनियोग हे काम महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषदेमार्फत करण्यात येते.

आता याच धर्तीवर राज्यात 'राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षण अभियान' कार्यक्रमही सुरु होत आहे.

जागतिक संदर्भ

राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षणविषयक घडामोडींना काही विशिष्ट जागतिक संदर्भ आहेत, त्यांचीही नोंद घेणे आवश्यक आहे. शिक्षण हा ज्या त्या राष्ट्राच्या धोरणाच्या अखत्यारीतील विषय असला, तरीही जागतिकीकरणाच्या क्रमात सर्वच देशांतील विकास आणि शिक्षण यांवर विचारमंथन आणि आर्थिक तरतूद उपलब्ध करून देण्याचे प्रयत्न आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही चालू आहेत. एकविसाव्या शतकातील शिक्षणाबद्दलचा **युनेस्कोने नेमलेला टास्क फोर्स** हे त्याचेच उदाहरण होय. विविध देशांना नाविन्यपूर्ण आणि तरीही व्यावहारिक धोरणे व प्रथा ठरवण्यासाठी या टास्कफोर्सचे अहवाल मदत करतील.

डकार येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेने शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण हे उद्दिष्ट निश्चित केले आणि ते **ठराविक कालमर्यादा** पाळून प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सर्व सहभागी देश कटिबद्ध झाले. त्यामध्ये

भारताचाही समावेश होता. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणात भारताने उल्लेखनीय कामगिरी केली असली, तरी अद्याप अग्रस्थान प्राप्त केलेले नाही. **शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाबरोबरच त्यातील गुणवत्ता वाढवणे, शिक्षणातून विषमतेचे निर्मूलन करणे** ही उद्दिष्टेही साध्य करायची आहेत. त्या संदर्भात बरेच काम बाकी आहे.

डकार परिषदेनंतर वेगवेगळ्या देशांतील शैक्षणिक विकासाचा तपशिलवार आढावा घेऊन दरवर्षी **'Global Monitoring Report'** प्रसिद्ध करण्यात येत आहेत. या प्रत्येक अहवालात सांख्यिकी माहितीबरोबरच शिक्षणातील गुणवत्ता, समानता, सहज शिक्षण मिळण्याची सोय इत्यादींपैकी एकेक सूत्र घेऊन त्याविषयीची निरीक्षणेही प्रकाशित करण्यात येतात. जगातील इतर देशांच्या तुलनेत आत्मपरीक्षण करण्यासाठी तसेच नवे विचार, नवे मार्ग माहिती करून घेण्यासाठी या जागतिक स्तरावरील माहितीच्या संकलनाचा उपयोग करणे आवश्यक आहे.

येणाऱ्या काळात स्वतःच्या समाजात आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत सहभागी होण्यासाठी मुलांना तयार करणे हे गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे उद्दिष्ट असावे आणि **जे शिक्षण मुलांच्या अध्ययन विषयक गरजा भागवते आणि त्यांचे जीवन समृद्ध बनवते, तेच गुणवत्तापूर्ण शिक्षण म्हणता येईल अशी शैक्षणिक गुणवत्तेची व्याख्या या जागतिक अहवालात मांडली आहे.** या व्याख्येनुसार महाराष्ट्रातील शालेय शिक्षणाची सद्यस्थिती आणि भवितव्य काय आहे, कसे असावे याचा विचार केला पाहिजे.

१.२ सद्यस्थिती

शालेय शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या स्तरांसाठी स्वतंत्रपणे काम करणाऱ्या पुढील सुविहित यंत्रणा महाराष्ट्र राज्यात आहेत. प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रम निर्मिती व अभ्यासक्रम प्रशिक्षण ही जबाबदारी महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेकडे आहे, तर पाठ्यपुस्तके व इतर शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती, छपाई, वितरण हे काम महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे आहे. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रम विकसन, पाठ्यपुस्तक निर्मिती, शिक्षक प्रशिक्षण व सार्वजनिक शालांत परीक्षांचे आयोजन ही जबाबदारी महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाची आहे. मात्र, शिक्षण मंडळाच्या पाठ्यपुस्तकांची छपाई व वितरण हे काम पाठ्यपुस्तक मंडळातर्फे केले जाते.

या संस्थांचे काम जबाबदारीने व बव्हंशी सुरळीतपणे चालू असल्याचे दिसते, मात्र प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या संदर्भात शाळा, शिक्षक आणि विद्यार्थी यांची वेगाने वाढणारी संख्या, त्यांच्यामधील पराकोटीचे वैविध्य, अभ्यासविषयांतील व विषययोजनेतील वाढती व्याप्ती व वाढती लवचिकता या सर्व बाबी लक्षात घेता, या संस्था अधिक सक्षम बनविणे व त्यांचे आधुनिकीकरण करणे आवश्यक झाले आहे. विशेषतः प्राथमिक शिक्षणासाठी कायद्याची चौकट अस्तित्वात आल्यामुळे समाज, विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या अपेक्षांशी संबंधित सर्व प्रश्न निकडीचे झाले आहेत. या संस्थांना विशिष्ट कालमर्यादित विशिष्ट उद्दिष्टे साध्य करावी लागतील हे लक्षात घेता त्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमातील स्वायत्तता वाढवावी लागेल.

सद्य परिस्थितीत प्राथमिक व माध्यमिक या दोन स्तरांवरील शैक्षणिक कार्यक्रम स्वतंत्रपणे विकसित केले जातात आणि राबवले जातात. प्राथमिक व माध्यमिक स्तरांवर स्वतंत्रपणे अभ्यासक्रम विकसन केल्यामुळे आणि अंमलबजावणी वेळापत्रकही स्वतंत्रपणे राबवल्यामुळे विषयांची मांडणी, आशय, अध्यापन पद्धती यात पुरेशी सुसूत्रता व सलगता राहात नाही. ती आणण्यासाठी शैक्षणिक कार्यक्रमांची सलग आखणी करणे आवश्यक आहे.

प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासाच्या विषयांची 'विषययोजना' पाहिली असता, असे दिसून येते की, प्राथमिक स्तरावर बहुतेक सर्व विषय अनिवार्य स्वरूपाचे असून फक्त उच्च प्राथमिक स्तरावर भाषा शिक्षण, कार्यानुभव या दोन विषयांत विद्यार्थ्यांना निवडीला थोडाफार वाव आहे. माध्यमिक स्तरावर निवडीला थोडा अधिक वाव असल्याने वैकल्पिक विषयांची संख्या थोडी वाढते आणि उच्च माध्यमिक स्तरावर शाखानिहाय विषययोजना असली तरीही प्रत्येक शाखेत अभ्यासविषयांचे भरपूर विकल्प उपलब्ध असल्याने विषययोजनेत निवडीला खूप वाव आहे. येणाऱ्या काळात या स्तरावर आणखी काही वैकल्पिक विषयांचा समावेश करावा लागेल.

विविध राज्यांतील विषययोजना व अभ्यासक्रमाचा आशय यातील असमानता विशेषतः उच्च माध्यमिक स्तरावर दूर करावी आणि राष्ट्रीय पातळीवर एकच किंवा एकसारखे अभ्यासक्रम असावे असे विचार विशेषतः विज्ञान आणि गणित या विषयांच्या संदर्भात पुढे येत आहेत. महाराष्ट्रातही माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरांवरील गणित व विज्ञानाच्या अभ्यासक्रमांचे केंद्रस्तरावरील अभ्यासक्रमांशी समानीकरण करण्यात आले आहे. मात्र इतर विषयांच्या बाबतीत, विशेषतः प्राथमिक स्तरावर महाराष्ट्राने स्थानिक गरजांचा विचार करून वेगळी धोरणे स्वीकारली आहेत. (उदा. परिसर अभ्यास, अनिवार्य इंग्रजी, सामान्य गणित इ.)

महाराष्ट्र राज्यातील अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकांची काही ठळक वैशिष्ट्ये :

(१) आठ भाषा माध्यमांतून शिक्षण

महाराष्ट्रातील प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर मराठी माध्यमाच्या शाळा सर्वाधिक संख्येने असल्या तरीही मराठीखेरीज उर्दू, इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, तेलुगु, कन्नड, सिंधी या इतर सात भाषा माध्यमांत पाठ्यपुस्तके उपलब्ध करून दिली जातात. या सात भाषा माध्यमांच्या वेगवेगळ्या गरजा लक्षात घेऊन निव्वळ भाषा विषयांसाठी ३५ हून अधिक पाठ्यक्रम उपलब्ध आहेत. माध्यमिक शालान्त परीक्षेत या सर्व विषयांची परीक्षा देण्याची सोय उपलब्ध आहे.

या आठ भाषा माध्यमांसाठी सर्व भाषा विषयांची पाठ्यपुस्तके स्वतंत्रपणे विकसित केली जातात. गणित, विज्ञान इत्यादी भाषेतर विषयांसाठी प्रथम राज्यभाषा मराठीत पुस्तके विकसित केली जातात आणि नंतर त्यांचे इतर सात भाषा माध्यमांत भाषांतर केले जाते. सर्व भाषा माध्यमांतील पुस्तकांत पृष्ठसंख्या, रंगसंगती, आशय आणि किंमत यात समानता ठेवण्यात येते. या आठखेरीज इतरही माध्यमांच्या काही तुरळक शाळांना गरजेनुसार परवानगी देण्यात आली आहे (उदा. तामिळ, बंगाली) व त्यांनाही आवश्यक ती शैक्षणिक मदत देण्यात येते. राज्यातील बहुभाषिक वास्तवाला न्याय देणारे धोरण हे महाराष्ट्र राज्याचे एक वैशिष्ट्य आहे.

(२) राज्यस्तरीय शिक्षण-प्रशिक्षण

महाराष्ट्र राज्यात लाखाहून अधिक शिक्षकांच्या एकाच वेळी होणाऱ्या प्रशिक्षणासाठी यशस्वीपणे राबवलेला स्मार्ट पी. टी. (SMART-PT : Statewide Massive and Rigorous Training for Primary Teachers) कार्यक्रम हे देखील महाराष्ट्र राज्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. १९९७ नंतर प्रत्येक वर्षी शैक्षणिक वर्ष सुरु होण्यापूर्वीच त्या त्या इयत्तेच्या व विषयांच्या शिक्षकांना अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकांतील बदलांसंबंधी तपशीलवार प्रशिक्षण देण्यात आले आहे, तसेच मार्गदर्शक साहित्यही पुरवण्यात आले आहे. या प्रशिक्षणाचे वर्षभर आधी नियोजन करणे, सुमारे दोन महिने आधीपासून प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण पूर्ण करणे, प्रशिक्षण साहित्य तयार करणे, इत्यादी काळजी घेतल्यामुळेच इतक्या व्यापक प्रमाणावरील प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवणे महाराष्ट्रात शक्य झाले आहे.

(३) पहिलीपासून अनिवार्य इंग्रजी विषयाचे शिक्षण

राज्यातील इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांत इंग्रजी विषय 'प्रथम भाषा' म्हणून शिकवला जातो तर बिगर-इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांत इंग्रजी विषय इयत्ता पाचवीपासून अनिवार्य विषय म्हणून शिकवण्यात येत असे. परंतु जनतेच्या आकांक्षा, बदलते सामाजिक, आर्थिक वास्तव, जागतिकीकरणाने उपलब्ध करून दिलेल्या संधी अशा सर्व बाबींचा विचार करून महाराष्ट्र शासनाने पहिलीपासून इंग्रजी विषय अनिवार्य करण्याचा निर्णय २००० मध्ये घेतला आणि तो त्वरित प्रभावीपणे अंमलात आणला. या विषयाच्या अभ्यासक्रमाचे आणि रंजक कृतींमधून भाषिक कौशल्यांचे शिक्षण घडवणाऱ्या पाठ्यपुस्तकांचे सर्वत्र स्वागत झाले आहे. महाराष्ट्राने हे धोरण राबवल्यानंतर त्या धर्तीवर इतर अनेक राज्यांनी असेच धोरण स्वीकारले आहे. महाराष्ट्र राज्याचे या विषयाबाबतचे धोरण आणि या विषयासाठी झालेले काम हे देखील महाराष्ट्राचे एक अनुकरणीय वैशिष्ट्य ठरले आहे.

(४) आणखी काही वैशिष्ट्ये

महाराष्ट्र राज्यात इयत्ता दहावी व बारावीअखेर घेतली जाणारी सार्वजनिक परीक्षा देखील वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या परीक्षेत विद्यार्थ्यांसाठी मोठ्या संख्येने उपलब्ध असलेले विषयांचे पर्याय, भाषा माध्यमे आणि प्रचंड विद्यार्थीसंख्या ही सर्व आवाहाने स्वीकारूनही परीक्षांचे आयोजन अत्यंत प्रभावीपणे आणि यशस्वीपणे करण्यात येते, तसेच त्यात कालानुरूप बदल करून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्याचे धोरणही राज्याने स्वीकारले आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील इयत्ता तिसरीची भूगोल विषयाची जिल्हावार पाठ्यपुस्तके हे देखील प्राथमिक स्तरावरील एक वैशिष्ट्य आहे. ३४ जिल्ह्यांसाठीची ही पाठ्यपुस्तके त्या त्या माध्यमाच्या गरजेनुसार इतर सात माध्यमांमध्येही उपलब्ध करून देण्यात येतात.

१.३ तातडीने प्रतिसाद देण्याचे निकडीचे प्रश्न

१.३.१ बालकांना शिक्षणाचा अधिकार (प्रत्यक्षात) मिळवून देण्यासाठी कटिबद्धता

बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा (२००९) ही एक ऐतिहासिक घटना आहे. अशा तऱ्हेचा अधिकार देणाऱ्या जगातील मोजक्या देशांपैकी भारत एक आहे. हा अधिकार राज्यातील प्रत्येक बालकाला मिळवून देण्यासाठी नेमक्या व कसून केलेल्या प्रयत्नांची गरज आहे, व त्यासाठी शासन कटिबद्ध आहे. सहा ते चौदा या वयोगटातील बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार कायद्याने दिला आहे. त्याचबरोबर पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा विचारही राज्य घटनेत करण्यात आला आहे. राज्यघटनेत करण्यात आलेल्या ८६ व्या दुरुस्तीनुसार सहा वर्षे वयापर्यंतच्या बालकांच्या प्रारंभिक शिक्षण व संगोपनाची व्यवस्था करणेही गरजेचे आहे. म्हणजे तीन ते सहा या वयोगटातील बालकांसाठी **पूर्वप्राथमिक शिक्षणाची** तरतूद करणेही गरजेचे आहे. हे पूर्वप्राथमिक शिक्षण त्या वयोगटातील मुलांच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक गरजा व वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊनच देण्यात यावे. ते पूर्णतः आनंददायी व तणावरहित स्वरूपाचे असावे. तसेच ते लवचिक आणि अनौपचारिक पद्धतीचे असावे. या वयोगटाच्या मुलांच्या पूर्वप्राथमिक शाळेत स्वच्छ व मोकळे वातावरण आणि आवश्यक त्या भौतिक सुविधा तसेच कुशल आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ असावे या बाबींकडे विशेष लक्ष द्यावे लागेल. पूर्वप्राथमिक शिक्षण हाताळण्याच्या पद्धतीत वेगवेगळ्या शाळांमध्ये बराच फरक दिसून येतो. त्यामध्ये बालकांचे स्वास्थ्य, निकोप वाढ, विकास आणि आनंद यांना प्राधान्य देऊन समान सूत्र आणावे लागेल, तरच प्राथमिक शिक्षणाचा पाया चांगल्या प्रकारे घातला जाईल.

सहा ते चौदा या वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार देणाऱ्या कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी हाताळावे लागणारे काही शैक्षणिक प्रश्न पुढे थोडक्यात नोंदवले आहेत.

१.३.१ (अ) शिक्षणातील विषमता दूर करण्यासाठी प्रयत्न

शाळेत जाण्याच्या वयातील सर्व मुलांना शाळेत दाखल करून घेण्याच्या संदर्भात गेल्या काही वर्षात लक्षणीय कामगिरी झालेली आहे परंतु सर्व मुले शाळेत दाखल झाली म्हणजे 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही संकल्पना प्रत्यक्षात आली असे नाही. सर्वांसाठी शिक्षण याचा खरा अर्थ प्रत्येकाला अनुरूप शिक्षण असा आहे.

शिक्षणप्रवाहात सामील झालेल्या, होत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, भाषिक पार्श्वभूमीत फार मोठ्या प्रमाणावर भिन्नता आहे. परंतु शालेय अभ्यासक्रमांची आखणी मात्र समान सुरवात आणि समान अंतिम ध्येय अशा प्रकारे केल्याचे दिसते. शिक्षणाची सर्वसाधारण अंतिम ध्येये समान असली, इतकेच नव्हे तर इयत्तानिहाय उद्दिष्टे आणि अध्ययन निष्पत्तीही समान ठेवण्यात आली, तरी त्याकडे वाटचाल करणारी मुले वेगवेगळ्या आरंभबिंदूपासून सुरवात करतात ही बाब लक्षात घेणे गरजेचे

आहे. त्यामुळे उद्दिष्टे जरी समान असली तरी त्यातून शिक्षण प्रक्रियेत समानता येत नाही कारण उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी प्रत्येक विद्यार्थ्याला करावे लागणारे काम एकसारखे नाही. त्यामुळे सुरवातीपासूनच काही विद्यार्थी मागे पडत जातात, आणि ठराविक समाजगटातील विद्यार्थी झपाट्याने पुढे जातात. ही तफावत दूर करण्यासाठी प्रथम शिक्षण प्रवाहात सामील होणाऱ्या सर्व मुलांची शैक्षणिक, भाषिक, सामाजिक पार्श्वभूमी काय आहे याचा शैक्षणिक दृष्ट्या अभ्यास करून त्यांच्या गरजा तपशीलवारपणे नोंदवल्या पाहिजेत. या गरजांची निश्चिती करत असताना त्यात समाजाचा, विद्यार्थ्यांचा आणि पालकांचाही समावेश असला पाहिजे.

विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक पार्श्वभूमीची सांख्यिकी माहिती आता उपलब्ध होऊ लागली आहे. गरजांच्या निश्चितीसाठी आता त्यांच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक, भाषावैज्ञानिक, शैक्षणिक अभ्यासही हाती घेतले पाहिजेत. त्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या राज्यस्तरीय यंत्रणांचा वापर करण्यात येईल. तसेच या विषयावरील संशोधन प्रकल्पांना उत्तेजन देण्यात येईल. आवश्यकतेनुसार त्यासाठी एखादा स्वतंत्र विभाग कार्यान्वित करता येईल.

या अभ्यासांतून वेगवेगळ्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा नेमकेपणाने दिसून येतील व त्यानुसार अभ्यासक्रमांची लवचिक आणि कालसुसंगत अशी रचना करता येईल. या प्रकारचा **गरजाधिष्ठित अभ्यासक्रम** तयार करण्याचे काम प्रथमतः विशिष्ट कालमर्यादित पूर्ण करावे लागेल. त्याचबरोबर गरजांचा अभ्यास त्यांच्या पूर्ततेबाबतचा आढावा आणि या बाबींची अभ्यासक्रम अंमलबजावणीशी सांधेजोड हा एक कायमस्वरूपी कार्यक्रम राहिल.

विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या गरजा लक्षात घेतल्या, की विशेषतः प्राथमिक स्तरावर त्यांना अतिरिक्त पूरक मदत देणे, शिकण्यासाठी पुरेसा अवधी देणे, मोकळीक देणे या गोष्टी आवर्जून केल्या पाहिजेत.

१.३.१ (ब) विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या शिक्षणासाठी खास तरतुदी

सामाजिक, आर्थिक त्याचप्रमाणे शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या ज्या विद्यार्थ्यांच्या विशेष गरजा आहेत, म्हणजेच ज्यांच्या शिक्षणासाठी शाळेतील नियमित अध्यापनाखेरीज आणखी काही सोयी-सुविधा, मदत, मार्गदर्शनाची गरज आहे, ते त्यांना शाळेतच किंवा शाळेमार्फतच उपलब्ध करून देण्यात यावे. त्यासाठी शाळेला काही खर्चाचे अधिकार/सुविधा किंवा काही वेगळा निधी उपलब्ध करून देण्याचा विचार व्हावा.

१.३.१ (क) भारतीय संविधानात्मक मूल्यांचे शिक्षण

भारतीय संविधानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय न्याय, धर्मनिरपेक्षता आदि मूल्यांचे शिक्षण प्राथमिक स्तरावर आता कायद्यानेही महत्त्वाचे मानले आहे. माध्यमिक स्तरावरही हे मूल्यशिक्षण मध्यवर्ती राहिल.

आजच्या सामाजिक परिस्थितीत इष्ट ते बदल घडवून आणण्याचे महत्त्वाचे काम शालेय शिक्षणातून प्रभावीपणे करता येईल, करायचे आहे. संविधानात्मक मूल्यांना आजच्या अभ्यासक्रमातही महत्त्व आहे, परंतु त्यांना बाधा येत नाही ना हे कटाक्षाने पाहण्यापुरतेच ते मर्यादित झालेले दिसते. या मूल्यांच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांना कृतिप्रवण बनवणारे शिक्षण दिले जाणे गरजेचे आहे. त्यासाठी अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकांत

या मूल्यांची सकारात्मक मांडणी करणे आणि प्रेरक, स्फूर्तिदायक आशय देणे आवश्यक आहे. ही मूल्ये रुजवण्यासाठी शालेय उपक्रमांत खास कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, केंद्र, तालुका, जिल्हा व राज्यस्तरावर वेळोवेळी मोहिमा हाती घेणे, प्रेरक साहित्याची, संगीताची निर्मिती करणे व ते शाळाशाळांतून पोचवणे अशा जोमदार प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

त्याचबरोबर दैनंदिन शालेय व्यवहारातही संविधानात्मक आणि लोकशाही मूल्यांचा सतत आग्रह धरल्याचे विद्यार्थ्यांना दिसून आले पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या शालेय जीवनाचा अनुभव हा लोकशाही जीवनपद्धतीचा अनुभव असेल, अशी दक्षता सतत घेतली पाहिजे.

१.३.१ (ड) मानवी हक्कांचे शिक्षण

राष्ट्रीय संदर्भात आणि लोकशाही व्यवस्थेतील जबाबदार नागरिक घडवण्यासाठी संविधानातील मूल्यांची रुजवणूक करत असतानाच जागतिक संदर्भात मानवी हक्कांचे शिक्षण देणेही आवश्यक आहे. भारतातील तरुण पिढी आता मोठ्या प्रमाणावर जागतिक स्तरावरील कार्यक्षेत्रात प्रवेश करत आहे. यापुढील काळात हे प्रमाण वाढत जाणार आहे. जगाच्या वेगवेगळ्या भागात काम करत असताना या तरुणांना आत्मभान राखता आले पाहिजे, तसेच देशात राहून आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचे काम करताना स्थानिक प्रश्नांची जाणीव राहिली पाहिजे, त्याबद्दल कळकळ वाटली पाहिजे. याकरता मानवी हक्कांची माहिती असणे आणि स्वतःच्या तसेच इतरांच्याही मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी ठाम भूमिका घेता येणे याची तयारी शालेय शिक्षणातूनच झाली पाहिजे. हे मानवी हक्कांचे शिक्षण पुस्तकी ज्ञानाच्या स्वरूपात देण्यापेक्षा मानवी हक्कांशी निगडित प्रश्नांबाबत माहिती संकलन, लहान लहान परंतु समाजोपयोगी कामे या स्वरूपाचे प्रकल्प विद्यार्थ्यांना करायला देणे, तसेच पाठ्यसाहित्यातूनही विशिष्ट घडामोडी/प्रकरणिकांचा अभ्यास करून घेणे असे मार्ग अधिक प्रभावी ठरतील.

१.३.२. जीवन-कौशल्यांतून व्यक्तिमत्त्व विकास आणि मूल्यमापन

विज्ञान तंत्रज्ञानाचा वेगाने होणारा विकास आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांमुळे एकविसाव्या शतकातील जीवनशैलीत झपाट्याने नवनवीन बदल होत आहेत. विद्यार्थ्यांना ही बदलती जीवनशैली सहजतेने पेलता आली पाहिजे आणि त्यातून स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण, समतोल विकासही साधता आला पाहिजे. यासाठी आयुष्यभर उपयोगी पडतील अशी कौशल्ये त्यांना शालेय शिक्षणातच मिळाली पाहिजेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने (W.H.O) अशी दहा कौशल्ये नमूद केली आहेत. ही कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना शाळेतच त्यांचा वापर, सराव करण्याची भरपूर संधी मिळाली पाहिजे.

यांपैकी समस्यांची उकल (Problem-solving) निर्णयक्षमता (Decision making), सर्जनशील विचार (Creative thinking) आणि चिकित्सक किंवा विश्लेषणात्मक विचार (Critical thinking) ही कौशल्ये तर अभ्यासविषयांशी थेट निगडित आहेत. त्यामुळे प्रत्येक अभ्यासविषय शिकत असताना विद्यार्थ्यांना या कौशल्यांच्या माध्यमातून तो शिकण्याची संधी मिळाली पाहिजे व सवय झाली पाहिजे. या नवीन भूमिकेतून पाठ्यक्रम व अध्ययन पद्धती ठरवल्या जातील.

स्वतःच्या भावभावना नीट समजून घेऊन त्यांच्यावर नियंत्रण मिळवता येणे आणि समाजात आत्मविश्वासाने, समंजसपणे तसेच जबाबदारीने वागता येणे यासाठी आत्मभान (Self - awariness), समानुभूती (Empathy), व्यक्तीव्यक्तीतील संबंध, संवाद, भावनांचे व ताणतणावांचे समायोजन ही कौशल्ये महत्त्वाची आहेत. ती विशेषतः भाषा, सामाजिक शास्त्रे, कला, क्रीडा, कार्यानुभव या क्षेत्रांतून जाणीवपूर्वक विकसित केली जातील.

जीवन-कौशल्यांचे शिक्षण खऱ्या अर्थाने घडून येण्यासाठी शालेय स्तरावरील मूल्यमापनाचा काही भाग हा जीवन-कौशल्यांवर आधारित राहिल आणि विद्यार्थ्यांनी ही जीवन कौशल्ये वयानुरूप किती प्रमाणात प्राप्त केली आहेत याचे फलित विद्यार्थ्यांना व पालकांना वर्णनात्मक स्वरूपात दिले जाईल. वर्णनात्मक फलित दिल्यामुळे पालकांना विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे स्पष्ट चित्र मिळेल. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक तसेच भावनिक व सामाजिक विकासासाठी कोणत्या दिशेने प्रयत्न करायचे याचीही पालकांना व शिक्षकांना अधिक चांगली व सुस्पष्ट कल्पना येईल.

निव्वळ मार्कांच्या भाषेत मूल्यमापन करण्यापेक्षा, विद्यार्थी/विद्यार्थिनी काय करू शकतात, काय करणे त्यांना अद्यापि अवघड जाते, अशा स्वरूपाचे स्पष्ट शब्दांत मांडलेले फलित देण्यामुळे शिक्षकांची आणि एकूण शिक्षणप्रक्रियेचीच विश्वासार्हता वाढायलाही मदत होईल. प्राथमिक स्तरावर वर्णनात्मक फलिताला प्राधान्य राहिलच, परंतु माध्यमिक (व उच्च माध्यमिक) स्तरावरही मूल्यमापन फलिताचा काही भाग वर्णनात्मक स्वरूपाचा राहिल.

१.३.३. शालेय अभ्यासक्रमातील महत्त्वाचे बदल

येणाऱ्या काळात स्वतःच्या समाजात आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत सहभागी होण्यासाठी सर्व/प्रत्येक मुलाला तयार करणे हा सार्वत्रिक आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा उद्देश आहे. हा उद्देश साध्य करताना शालेय शिक्षण तणावमुक्त वातावरणात पार पडेल अशीही दक्षता घ्यावी लागेल. हा समतोल साधण्यासाठी प्रचलित अभ्यासक्रमाच्या स्वरूपात आणि त्याच्या अंमलबजावणीच्या पद्धतीत काही महत्त्वाचे बदल करावे लागतील.

१.३.३ (अ) अभ्यासक्रमातील अध्ययन ओझे कमी करणे

माहितीच्या विस्फोटाच्या युगात शालेय अभ्यासक्रमांतही माहितीचे प्रमाण वाढत चालले आहे. पारंपरिक स्वरूपाच्या माहितीबरोबर नवीन संकल्पना, विचारप्रणाली, शोध यांची माहिती समाविष्ट केल्यामुळे अभ्यासक्रमांची व्याप्ती वाढत गेली आहे. यांपैकी कोणती माहिती ही मूलभूत ज्ञानाच्या स्वरूपातील आहे, आणि कोणती तात्पुरत्या महत्त्वाची आहे हे तपासले पाहिजे. विद्यार्थ्यांना सर्व माहिती शिकण्याची सक्ती करण्यापेक्षा मूलभूत ज्ञान देणे व त्यापुढील माहिती स्वतः मिळवण्याची तंत्रे, कौशल्ये शिकवणे गरजेचे आहे. या स्वरूपात अभ्यासविषयांची फेरमांडणी केल्यास विद्यार्थ्यांच्या मनावरील माहितीचे ओझे आणि निरुपयोगी घोकंपट्टीचा ताण कमी करता येईल.

प्रचलित अभ्यासक्रमात प्राथमिक स्तरापासूनच विशेषतः सामाजिक शास्त्रे, आरोग्य व शारीरिक शिक्षण, कला, कार्यानुभव इत्यादी अभ्यासक्रम अतिव्याप्त स्वरूपाचे आहेत असे दिसते. त्यांचे स्वरूप सुटसुटीत ठेवले पाहिजे आणि त्यामध्ये माहितीपेक्षा प्रत्यक्ष कृती व जीवनानुभवाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

एकूण सर्वच विषयांमध्ये मूलभूत संकल्पना व कौशल्ये कोणती हे इयत्तावार व विषयवार निश्चित केले पाहिजे आणि सर्व विद्यार्थी या संकल्पना व कौशल्ये प्राप्त करतील असे पाहिले पाहिजे. या संकल्पना व कौशल्ये प्राप्त न करता विद्यार्थी फक्त यांत्रिक पद्धतीने माहिती मिळवणे, ती साचेबद्ध रीतीने लिहिणे अशा मार्गाने पुढे पुढे सरकत राहून शेवटी निराश होणार नाहीत, अशी दक्षता घेतली पाहिजे. तरच विद्यार्थ्यांना शिक्षण हा आनंददायी अनुभव वाटेल.

१.३.३ (आ) आजीवन शिकण्याच्या क्षमता वृद्धिंगत करणे

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात 'Learning to learn' या संकल्पनेवर भर दिलेला आहे. यापुढील काळात ज्ञान आणि कौशल्ये या दोन्ही बाबींमध्ये सतत बदल आणि विकासाची प्रक्रिया चालू राहणार आहे. त्यामुळे शाळेत मिळवलेल्या ज्ञान व कौशल्यांची शिदोरी ही देखील विकसनशील स्वरूपाचीच असली पाहिजे. शाळेतील ज्ञान व कौशल्ये फक्त शाळेतील चाचण्यांसाठी नव्हे, तर प्रत्यक्ष जीवनव्यवहारात उपयोगी पडायची असतील, तर त्यामध्ये काळाच्या गरजेनुसार भर घालण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण केली पाहिजे. म्हणजेच शाळेत नुसते 'शिकणे' पुरेसे नाही, तर कोणतीही गोष्ट कशी शिकावी याचेही शिक्षण घेणे आवश्यक राहिल. या शिकण्याच्या क्षमतांमध्ये संदर्भ कौशल्ये (Reference skills) उदाहरणार्थ, शब्दकोश, इंटरनेट इत्यादी गोष्टी हाताळता येणे; अध्ययन कौशल्ये (Study skills) उदाहरणार्थ वाचलेल्या भागाचे स्वतःच्या संदर्भासाठी टिपण ठेवता येणे, त्यांतील मुद्द्यांची मांडणी, क्रम इत्यादी बाबी नीट लक्षात घेणे अशा गोष्टींचा समावेश राहिल. यापूर्वीही या गोष्टींचा समावेश अभ्यासक्रमात होता, परंतु अधिक महत्त्व विषयज्ञानाला दिले जात असे. नवीन अभ्यासक्रमात अध्ययन कौशल्ये हा प्रत्येक विषयात शिकण्याचा किंवा अभ्यासाचा स्वतंत्र घटक राहिल.

१.३.३ (इ) अभ्यासक्रमातील सामाईक व लवचिक भाग निश्चित करणे

संपूर्ण राज्यात एकच अभ्यासक्रम निर्धारित केलेला असला तरी राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक संदर्भ वेगळे असू शकतात. स्थानिक स्तरावरील ऐतिहासिक, भौगोलिक वैशिष्ट्ये, कला, संस्कृती, भाषिक वैविध्य हा भागही महत्त्वाचा असल्याने तो अभ्यासक्रमात चांगल्या प्रकारे प्रतिबिंबित होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अभ्यासक्रमाच्या काही भागाचे स्वरूप स्थानिक परिस्थिती व गरजांनुसार आकार घेणारे लवचिक असले पाहिजे. प्रत्येक स्तरावरील प्रत्येक विषयाच्या पाठ्यक्रमात या लवचिक भागाचे प्रमाण कमी जास्त राहिल, परंतु त्या भागाचा आवश्यक त्या सर्व ठिकाणी समावेश होईल अशी दक्षता घेतली पाहिजे. या लवचिक भागाची आणि सर्व राज्याला सामाईक असणाऱ्या भागाची निश्चिती करण्यात येईल. सामाईक भागात सर्व मूलभूत संकल्पनांचा व कौशल्यांचा समावेश राहिल, तर लवचिक भागातही अपेक्षित अध्ययन प्रक्रिया व मूल्यमापन योजना राज्यभरासाठी समान राहिल. तसेच हा लवचिक भाग म्हणजे दुय्यम किंवा वैकल्पिक स्वरूपाचा नाही हे स्पष्ट करावे लागेल.

१.३.३ (ई) अभ्यासक्रमाची गुणवत्ता व व्यावहारिकता यांचे मूल्यमापन

नव्याने तयार होणारा अभ्यासक्रम दर्जेदार, उपयुक्त आणि तरीही व्यावहारिकदृष्ट्या सहजतेने हाताळण्याजोगा असावा. अभ्यासक्रमाचा दर्जा वाढवण्यासाठी त्यात समाविष्ट विषयांची व्याप्ती,

संकल्पनांची क्रमवारी, वेगवेगळ्या विषयांतील सुसंगती व समन्वय, प्रेरक शक्ती इत्यादी बाबींचे स्वतंत्रपणे समीक्षण केले जावे, त्याचबरोबर मुलांच्या दृष्टीने असणारी रंजकता, सुलभता वयानुरूपता याही बाबी पाहिल्या पाहिजेत. प्रचलित पद्धतीत या बाबींचा विचार करूनच अभ्यासक्रम तयार केला जातो. परंतु अभ्यासक्रमाचे हे अंतर्गत मूल्यमापन अभ्यासक्रम प्रसिद्ध होऊन उपयोगात आणल्यानंतर पुन्हा बारकाईने करण्याची गरज आहे.

अंमलबजावणीच्या टप्प्यावर अभ्यासक्रमाची उपयुक्तता तपासण्यासाठी पुढील तीन निकष महत्त्वाचे आहेत.

- **विद्यार्थ्यांच्या वर्तमानाशी सांगड**

शिक्षणाची उद्दिष्टे निश्चित करत असताना विद्यार्थ्यांच्या व समाजाच्या भविष्याचा विचार होतो, त्याचवेळी विद्यार्थ्यांच्या वर्तमानाचाही विचार होणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांच्या बालवयानुरूप, किशोरवयानुरूप त्यांच्या भावनिक, सामाजिक गरजा असतात आणि त्यांचा अध्ययनावर सतत व मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होत राहतो. विद्यार्थ्यांच्या या भावनिक, सामाजिक गरजांची वयानुरूप पूर्ती होईल अशा प्रकारे अभ्यासक्रमाचा आशय व अध्ययन पद्धतीची निश्चिती करणे आवश्यक आहे.

- **विद्यार्थ्यांच्या भविष्याशी सांगड**

लोकशाही व्यवस्थेतील जबाबदार नागरिक म्हणून वावरण्यासाठी आवश्यक ती तयारी शिक्षणातून झाली पाहिजे, तसेच विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिगत बौद्धिक, भावनिक व शारीरिक जडणघडणीसाठी आवश्यक ते अध्ययन अनुभव त्याला शिक्षणातून मिळाले पाहिजेत.

- **शिक्षणाची कार्यजगताशी सांगड**

विद्यार्थ्यांना कार्यजगतात सहभागी होण्यासाठी तयार करणे, हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असल्याने कार्यजगतात आवश्यक असणारे ज्ञान व कौशल्ये आणि वृत्ती विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षणातून मिळाली पाहिजे. शालेय शिक्षणातून मिळणारे ज्ञान, सवयी, क्षमता या कार्यजगताला पूरक, समाधानकारक असतील अशी विशेष दक्षता घ्यावी लागेल. (Group Dynamics)

१.३.३ (उ) अभ्यासक्रमात ज्ञानरचनावादी भूमिकेचा स्वीकार का व कसा

गेल्या शंभर-सव्वाशे वर्षांत शैक्षणिक संशोधन व विचारप्रणालीत होत गेलेले ठळक बदल पाहिले असता, 'विद्यार्थी' या संकल्पनेतच बदल झालेले दिसतात. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात प्राण्यांच्या अध्ययन-विषयक वर्तनाचे प्रयोगशाळेतील संशोधन लक्षात घेऊन जी मांडणी करण्यात आली त्यात शिक्षकाची भूमिका विद्यार्थ्यांमध्ये विशिष्ट तंत्रांचा वापर करून वर्तनबदल घडवून आणणाऱ्याची आहे असे मानले जाई. विद्यार्थी हा घटक फक्त शिक्षकांना अपेक्षित प्रतिसाद कोणता ते लक्षात घेऊन तसे वागणारा असतो असे गृहित धरले जाई.

पुढे प्रयोगशाळेच्या चौकटीतच पण मानवी अध्ययनाचे संशोधन सुरु झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांची ज्ञान व माहिती मनात साठवून ठेवण्याची क्षमता लक्षात घेऊन शिक्षण पद्धतीत बदल घडवण्यात आले, तरी शिक्षकांची भूमिका देणाऱ्याची व विद्यार्थ्यांची भूमिका दिले ते घेणाऱ्याचीच राहिली.

मात्र विसाव्या शतकाच्या अखेरीस प्रयोगशाळेबाहेर प्रत्यक्ष जीवनात अध्ययन कसे घडून येते याचे संशोधन करणे शक्य झाले, तसा 'विद्यार्थी' कसे शिकतात या संकल्पनेतही बदल झाला. त्यानुसार बालक किंवा कोणतीही व्यक्ती सतत आपल्या अनुभवांचा स्वतः अर्थ लावत असते, व स्वतःच्या मनात पूर्वानुभवांनुसार ज्ञानाची निर्मिती करत असते. शिक्षकांनी दिलेले ज्ञान/माहिती जशीच्या तशी मुले स्वतःच्या मनात साठवत नाहीत, तर त्यांना होणारा बोध, आकलन व्यक्तिसापेक्ष असते. हे आकलन योग्य प्रकारे झाले की नाही हे शिक्षकांनी मुलांच्या प्रतिसादाचा अभ्यास करून लक्षात घ्यायचे व विद्यार्थ्यांला योग्य ते आकलन होईल अशा तऱ्हेने अध्ययन अनुभव द्यायचे ही महत्त्वाची संकल्पना ज्ञानरचनावादने मांडली आहे.

ज्ञानरचनावादी संकल्पना या प्रत्यक्ष व्यवहारातील मानवी अध्ययनाचा अभ्यास करून मांडलेल्या असल्यामुळे अधिक उपयुक्त आणि वास्तवाच्या जवळ जाणाऱ्या आहेत, परंतु त्या राबवण्यासाठी अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेचे स्वरूप आमूलाग्र बदलण्याची आवश्यकता आहे. त्याचप्रमाणे सजग, संवेदनशील, सक्रिय व सक्षम शिक्षकांची आवश्यकता आहे. ज्ञानरचनावाद संपूर्ण राज्यातील वर्गखोल्यांमध्ये प्रत्यक्षात यायचा असेल, तर पाठ्यसाहित्यात आणि मूल्यमापन पद्धतीतही मोठे बदल करावे लागतील.

१.३.३ (ऊ) पाठ्यपुस्तकाच्या पारंपरिक स्वरूपात बदल करून 'पाठ्यसाहित्य संचा'ची निर्मिती

शैक्षणिक भूमिकेत बदल घडवून आणण्यामध्ये अध्ययन-अध्यापन साहित्याचा मोठा वाटा आहे. पारंपरिक पाठ्यपुस्तकात संपूर्ण वर्षाच्या पाठ्यविषयाचे विवेचन असते व ते राज्यातील सर्व शिक्षकांना मार्गदर्शक ठरते. यापुढील काळात अध्ययन पद्धतीतील बदल सर्व शिक्षकांपर्यंत पोचवण्यासाठी सुद्धा पाठ्यपुस्तक या साधनाचे स्वरूप बदलावे लागेल. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या स्वतःच्या अध्ययनाला चालना व दिशा देण्यासाठी निरीक्षण, प्रयोग, प्रकल्प, कृतियुक्त अध्ययन, स्वयं-अध्ययन, या तंत्रांना महत्त्व देऊन विषयाची मांडणी संपूर्णपणे नव्याने करावी लागेल. क्रमिक पुस्तकांबरोबरच स्वयं-अध्ययन पुस्तिका, अध्ययन-कार्डे, तक्ते, नकाशे, पूरक साहित्य असे संच तयार करावे लागतील. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांचे अपेक्षित अध्ययन घडून येण्यासाठी या विविध बाबींचा नेमका कसा वापर करावा हे स्पष्ट करणारे मार्गदर्शक साहित्य शिक्षकांसाठीही तयार करावे लागेल.

१.३.३ (ए) आशयाचे नव्हे, तर अध्ययन प्रक्रियेचे मूल्यमापन

नवीन अभ्यासक्रमात 'शिक्षकांनी काय दिले' यापेक्षा विद्यार्थ्यांच्या मनात कोणती ज्ञाननिर्मिती झाली, कोणती कौशल्ये त्यांनी किती प्रमाणात साध्य केली, व त्यामध्ये सुधारणा, बदल करण्याची क्षमता त्यांच्यात किती प्रमाणात निर्माण झाली याला महत्त्व असल्यामुळे मूल्यमापनातही आशयावर भर असणार नाही. नेमलेल्या भागावरील मुख्यतः स्मरणातून लिहायची उत्तरे, ठराविक साच्यातील लेखन या बाबींवर भर असणार नाही, तर वेळोवेळी विद्यार्थ्यांची अध्ययन प्रक्रिया कशा प्रकारे चालू आहे याचे मूल्यमापन केले जाईल. त्यासाठी समस्यांची उकल, मुक्तोत्तरी (Openended), बहुत्तरी प्रश्न, क्षमता विकासाची

चाचणी या बाबी महत्त्वाच्या ठरतील. मूल्यमापनाचे फलितही विद्यार्थ्यांची वर्गवारी, क्रमवारी ठरवण्यासाठी नाही, तर मुख्यतः विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाला दिशा देण्यासाठी वापरले जाईल.

१.३.३ (ऐ) समावेशक शिक्षणाच्या दृष्टीने अभ्यासक्रमांची फेरमांडणी

सर्व आणि प्रत्येक मुलाचे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण हे उद्दिष्ट लक्षात घेता, विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या अध्ययनाचा अभ्यासक्रमातच विचार होणे आवश्यक आहे. सर्वसाधारण मुलांसाठी अभ्यासक्रम तयार करून वेगवेगळ्या गरजांनुसार त्यात सवलती देण्याची पद्धत बहुधा अवलंबली जाते. परंतु सर्वांचा विचार करून बहुआयामी परंतु लवचिक अभ्यासक्रम तयार करणे आवश्यक आहे. अभ्यासक्रम हा एक सर्वकष दस्तऐवज असावा. त्यात सर्वांचा एकत्र विचार केल्यामुळे एक व्यापक दृष्टी व समृद्धपणा येईल, तसेच विशिष्ट गरजांसाठी नेमक्या कोणत्या बदलांची/सुविधांची आवश्यकता व तरतूद आहे याचे चित्र सर्वासमोर राहिल.

१.३.३. (ओ) काळाच्या कसोटीवर उतरलेल्या परंपरागत भारतीय शिक्षणतंत्रांचा प्रसार

भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत मौखिक परंपरा व मुखोद्गत ज्ञानाला महत्त्वाचे स्थान आहे, परंतु अलीकडील काळात स्मरणावर आधारित, साचेबद्ध, घोकंपट्टीवर भर देणारे भाग अभ्यासक्रमातून दूर करताना मौखिक परंपरेतील काही चांगल्या बाबीही वगळल्या गेल्याचे दिसते. कोडी, समस्यापूर्ती, उखाणे इत्यादीं तून विचारांना चालना आणि रंजन या दोन्ही बाबी साध्य होतात. कविता, श्लोक, सुवचने, पाढे अशा बाबी मुलांना पाठांतरातून सहज कायमस्वरूपी उपलब्ध राहतात. त्या व्यवहारात थेट उपयोगी पडतात आणि मार्गदर्शकही ठरतात. मुखोद्गत ज्ञान हे सुशिक्षित, समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचे एक निदर्शक मानले जाते. अनेक व्यवसायांमध्ये आणि जीवन व्यवहारांमध्ये त्याची गरज असते. ही पारंपरिक तंत्रे प्रत्येक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचवण्याचे कार्य अभ्यासक्रमातून करणे आवश्यक आहे.

१.३.३ (औ) भारताला केंद्रस्थानी ठेवून अभ्यासविषयांची मांडणी

शालेय स्तरावरील अनेक अभ्यासक्रमांची व पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती करताना (विशेषतः विज्ञान, गणित आणि सामाजिक शास्त्रे या विषयांच्या बाबतीत) वापरण्यात येणारे संदर्भग्रंथ अनेकदा पाश्चिमात्य असतात. त्यामुळे या ग्रंथांमध्ये त्या त्या विषयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, महत्त्वाच्या घडामोडी, उदाहरणे, दाखले या सर्व बाबींची मांडणी युरोपियन, ब्रिटिश किंवा अमेरिकन संदर्भात केलेली असते. त्यावरून भारतीय विद्यार्थ्यांना भारतीय ज्ञानविषयक परंपरांचे व त्यातील चढउतारांचे यथार्थ दर्शन होत नाही, आणि परिणामतः राष्ट्रीय जडणघडणीचेही समग्र ज्ञान होत नाही. शालेय स्तरापासूनच या सर्व विषयांच्या मांडणीत भारतीय ज्ञान परंपरा काय होत्या, त्या कशा समृद्ध झाल्या, केव्हा व का खंडित झाल्या (अथवा झाल्या नाहीत), त्यातील अभ्यासण्याजोग्या आणि आजही ठामपणे स्वीकारण्याजोग्या भाग कोणता याचे भान विद्यार्थ्यांना देण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

१.३.४. अभ्यासक्रमाच्या अंमलबजावणीचा संशोधनात्मक अभ्यास

शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, समावेशक शिक्षण, ज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झपाट्याने होणारे बदल, अध्ययनपद्धतीतील अपेक्षित बदल या सर्व बाबी लक्षात घेता, अभ्यासक्रमांतही वेगाने आणि सतत बदल

करणे अपरिहार्य झाले आहे. अभ्यासक्रमाची उपयुक्तता, व्यावहारिकता आणि कालसुसंगतता या बाबी सतत पडताळून पाहिल्या पाहिजेत. त्याचबरोबर अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत आहे ना? आणि त्यातून शिक्षणाची अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य होत आहेत ना? हेही सतत पाहिले पाहिजे. त्यासाठी अभ्यासक्रमाच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्याची एक कायमस्वरूपी व्यवस्था असेल आणि या आढाव्याचा स्तरनिहाय वार्षिक अहवाल प्रसिद्ध केला जाईल. त्यानुसार अभ्यासक्रमात बदल करून अभ्यासक्रम बदलाची प्रक्रिया गतिमान ठेवण्यात येईल.

१.३.५. शिक्षणाच्या माध्यमाचा प्रश्न

बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या हक्काच्या कायद्यात (२००९) आणि इतर शैक्षणिक दस्तऐवजांमध्ये मुलांना शक्यतो त्यांच्या मातृभाषेतूनच शिक्षण मिळावे असे म्हटले असले, तरी आधुनिक काळातील भाषिक वास्तव बरेच गुंतागुंतीचे असल्यामुळे ही बाब पूर्णपणे प्रत्यक्षात येत नाही. एकतर राज्यातील प्रमाणभाषा व राज्याच्या विविध भागांतील बोली यांत खूप फरक आहे. दुसरे म्हणजे सर्व भाषक पालकांचा इंग्रजी माध्यमाकडे असणारा ओढा वेगाने वाढत आहे. त्यांतूनच 'सेमी-इंग्लिश' सारखे पर्याय पुढे येत आहेत. महाराष्ट्रात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी, मराठी आणि हिंदी या भाषा अनिवार्य म्हणून शिकव्या लागतात. त्यापेक्षा त्यांची मातृभाषा निराळी असल्यास अभ्यासक्रमातील भाषिक भागाची व्याप्ती त्यांच्या दृष्टीने बरीच वाढते. या पार्श्वभूमीवर अगदी इयत्ता पहिलीपासून भाषाविषयक योजना लवचिक व विद्यार्थ्यांच्या घरातील भाषेला शिक्षण व्यवहारात मानाचे व आपुलकीचे स्थान देणारी असणे अत्यावश्यक आहे. विद्यार्थ्यांच्या भाषाविषयक शिक्षणात त्यांना शाळेतील माध्यमभाषेत सहजतेने प्रवेश करता यावा यासाठी पालकांच्या व समाजाच्या सहभागाने काही नावीन्यपूर्ण कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे. भाषाविषयक अभ्यासातून, लोकभाषेचे, लोकवाङ्मयाचे टिपण, नोंदी, अभ्यास यांना सुरवातीपासूनच स्थान व प्रोत्साहन मिळेल असे पाहणे आवश्यक आहे आणि त्याचबरोबर इंग्रजी विषयाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होईल, याकडेही लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे.

१.३.६. शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर

शालेय शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाचा अभ्यास एक स्वतंत्र विषय म्हणून होणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक विषयाच्या अध्ययनात माहिती-तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्याचे मार्गदर्शन व साराव विद्यार्थ्यांना मिळेल याची तरतूद करणेही आवश्यक आहे. या व्यतिरिक्तही शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व गुणवत्ता विकास यांसाठी माहिती तंत्रज्ञान अनेक अंगांनी उपयुक्त ठरेल. उदाहरणार्थ -

१. विद्यार्थ्यांसाठी सीडी, डीव्हीडी व इंटरनेटवरून पाठ्यसाहित्य तसेच पूरक साहित्य उपलब्ध करून देणे.
२. विद्यार्थ्यांसाठी स्वयंअध्ययन साहित्य, शैक्षणिक खेळ इत्यादीही वरील माध्यमांतून उपलब्ध करून देणे.
३. विद्यार्थ्यांना कधीही गरज वाटेल तेव्हा वैयक्तिक (अभ्यासातील) शंका दूर करण्यासाठी, एखादी अवघड गोष्ट, कृती समजून घेण्यासाठी तज्ज्ञांकरवी ऑनलाईन प्रश्नोत्तर सेवा उपलब्ध करून देणे.
४. शिक्षकांसाठी ऑनलाईन मार्गदर्शन देणाऱ्या साइट्स सुरू करणे.

५. विद्यार्थी, पालक, शिक्षक यांना कोणत्याही प्रकारच्या सल्ल्याची अथवा शैक्षणिक मदतीची आवश्यकता वाटल्यास ते ऑनलाईन उपलब्ध करून देणे.
६. राज्यभरातील विद्यार्थ्यांना एकमेकांशी संगणकाद्वारे संपर्क साधण्याची संधी देणारे कार्यक्रम, स्पर्धा इत्यादी आयोजित करणे.
७. पालक, शिक्षक यांच्यासाठी विषयनिहाय व स्तरनिहाय नेटवर्किंग उपलब्ध करून देणे इत्यादी.
८. प्रत्येक विद्यार्थ्याला IT Skills येतील यासाठी व्यवस्था करावी.

१.३.७. शिक्षणातून स्व-सामर्थ्याची ओळख

प्रत्येक व्यक्तीला निसर्गतः काही अंतःस्थ सुप्त क्षमता, शक्ती, कौशल्ये प्राप्त झालेली असतात. विविध प्रयत्न, कृती, उपक्रम यांमधून व्यक्तीला या अंतःस्थ शक्तींची जाणीव व्हावी लागते. योग्य वेळी अंतःस्थ क्षमतांची ओळख झाली आणि त्यांच्या जोपासणेसाठी अनुकूल वातावरण व मार्गदर्शन मिळाल्यास व्यक्ती जीवनात वेगळे काम करू शकते. त्याचा समाजाला ही विशेष उपयोग होऊ शकतो. त्यामुळे शालेय शिक्षणाच्या स्तरावर वेगवेगळे उपक्रम, छंद, आत्मविष्काराच्या संधी या माध्यमातून प्रत्येक मुलाला स्व-सामर्थ्याची ओळख करून देण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

१.३.८. शिक्षकांचे मानसिक/भावनिक स्वास्थ्य यांसाठी तरतूद

शिक्षकांचा संबंध चैतन्यशील बाल्याशी येतो. मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. त्यासाठी शिक्षकांचे मानसिक आणि भावनिक स्वास्थ्य सदैव अत्यंत निकोप असावे. कामावर असताना दैनंदिन जीवनातील ताणतणाव बाजूला ठेवून शैक्षणिक कामातील आनंद घेता यावा, यादृष्टीने शिक्षकांचे उद्बोधन व्हावे. (शैक्षणिक संस्थांचे सक्षमीकरण)

१.३.९. शिक्षणाच्या व्यवस्थापनाचे मूल्यमापन

शिक्षणाच्या व्यवस्थापन प्रणालीमध्ये प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विभागाची शिक्षण संचालनालये, अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तक विकसित करणाऱ्या संस्था, विभागीय-जिल्हा-तालुका केंद्र स्तरावरील प्रशासकीय व पर्यवेक्षकीय यंत्रणा आणि ग्रामशिक्षण समिती, शाळा व्यवस्थापन समिती यांचा समावेश होतो. या सर्वांचे कार्यक्रम, ध्येयधोरणे आणि त्यांच्याकडून शाळांना मिळणारे निर्देश यांचा शाळांच्या कामकाजावर आणि शिक्षणाच्या दर्जावर परिणाम होत असतो. सद्यस्थितीत शिक्षणाच्या व्यवस्थापनामधील घटक हे शैक्षणिक गुणवत्ता विकासासाठी मार्गदर्शन करण्याऐवजी प्रशासकीय कामकाजात गुंतलेले दिसून येतात.

या सर्व यंत्रणांच्या कामकाजात एकसूत्रता आणि समन्वय राहण्याची नितांत गरज आहे. त्यासाठी या यंत्रणांच्या स्तरनिहाय जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्ये नेमकेपणाने निश्चित कराव्यात. त्यांचे दरवर्षी मूल्यमापन करावे. या मूल्यमापनामधील निष्कर्षांचा उपयोग करून या यंत्रणांच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा करणे शक्य होईल.

१.३.१०. ज्ञानक्षेत्रातील महत्त्वाच्या घडामोडी शाळा व विद्यार्थ्यांपर्यंत तातडीने पोचवण्यासाठी कायमस्वरूपी व्यवस्था

शालेय अभ्यासक्रम व पाठ्यविषयातील आशय हा सर्वमान्य माहितीवर आधारित असतो. अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकात बदल होण्यासाठी लागणारा कालावधी, अत्याधुनिक संकल्पनांचे प्रगत व गुंतागुंतीचे स्वरूप अशी कारणे लक्षात घेता अद्ययावत माहितीचा समावेश पाठ्यपुस्तकात होत नाही. परंतु विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात महत्त्वाच्या घडामोडी होत असताना त्यातील प्रेरक, नाविन्यपूर्ण, आव्हानात्मक भाग शालेय विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवणे फार महत्त्वाचे आहे. ही अद्ययावत माहिती मिळवण्यासाठी लागणाऱ्या सुविधा तसेच ही माहिती विद्यार्थ्यांपर्यंत सोप्या शब्दांत पण बिनचूकपणे पोचवण्याची व्यवस्था प्रत्येक शाळेत असेल असे नाही. हे करण्यासाठी शिक्षकांना आवश्यक असणारे मार्गदर्शन व माहिती वेळेत पुरवण्यासाठी एक कायमस्वरूपी व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे आहे. या व्यवस्थेद्वारा त्या त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञांच्या मदतीने सोप्या शब्दांत आणि चित्रमय, रंजक स्वरूपात जगाच्या विविध भागात घडणाऱ्या महत्त्वाच्या घडामोडी, संशोधने, शोध, प्रयत्न इत्यादी बाबी प्राथमिक तसेच माध्यमिक विद्यार्थ्यांपर्यंत तातडीने पोहोचवण्यात येतील. त्यासाठी विद्यार्थ्यांसाठी माहितीपूर्ण नियतकालिके, रेडिओ व टी.व्ही. कार्यक्रम, वेबसाइट्स, ऑनलाईन सेवा अशा विविध माध्यमांचा उपयोग करता येईल. यासाठी इच्छेच्या मदतीने एज्यूसंटद्वारे प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर स्वतंत्र चॅनेल कार्यान्वित करावेत.

१.३.११. वेळोवेळी होणाऱ्या बदलांसाठी शिक्षक, समाजाची मनोभूमिका तयार करण्यासाठी प्रयत्न (विशेषतः RTE च्या संदर्भात)

बालकांचा सक्तीच्या आणि मोफत शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ नुसार शिक्षण व्यवस्थेत अनेक बदल अपेक्षित आहेत. शिक्षणाची प्रक्रिया विद्यार्थिकेंद्रित, कृतिप्रधान, आनंददायी असावी; प्रत्येक विद्यार्थ्यांला वयोगटानुरूप इयत्तेत प्रवेश मिळावा, विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचे सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन व्हावे, इयत्ता ८ वीपर्यंत विद्यार्थ्यांना कोणत्याही बोर्डाची परीक्षा द्यावी लागू नये, सर्व विद्यार्थ्यांना समान गुणवत्तेचे शिक्षण मिळावे, प्रत्येक विद्यार्थ्यांची त्या त्या वर्षाची तयारी उत्तम प्रकारे होऊन त्याने पुढील इयत्तेत प्रवेश घ्यावा इत्यादी तरतुदीनुसार शिक्षण प्रक्रियेत अनेक बदल अपेक्षित आहेत. तसेच गतीने बदलणाऱ्या जीवनाबरोबर शिक्षण प्रक्रियेत ही बदल होत राहतील. हे बदल शिक्षकांनी, पालकांनी आणि समाजानी स्वीकारायला हवेत. या बदलांना त्यांनी पाठबळ द्यायला हवे. यासाठी या बदलाच्या प्रक्रियेत या सर्व घटकांचा प्रातिनिधिक स्वरूपात सहभाग घ्यायला हवा. शिक्षक, समाज आणि पालक यांच्यापर्यंत हे बदल यथार्थपणे पोहोचण्याची व्यवस्था व्हावी. त्यांच्या मनातील अडचणी, शंका दूर व्हाव्यात. तसेच बदलत्या प्रक्रियेमध्ये आढळणाऱ्या त्रुटी वेळीच दुरुस्त केल्या जाव्यात.

आजच्या काळात समाजाची मनोभूमिका तयार करण्यामध्ये प्रसारमाध्यमे अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. बालकांचा सक्तीच्या आणि मोफत शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ नुसार होणाऱ्या शैक्षणिक बदलाबाबत प्रसारमाध्यमांपर्यंत तपशीलाने वस्तुनिष्ठ माहिती पोहोचणे आवश्यक आहे. काही वेळा अपुरी वा विपर्यस्त माहिती गेल्यामुळे शैक्षणिक धोरणे आणि कार्यक्रम याविषयी अंमलबजावणीपूर्वीच

गैरसमजुती निर्माण होतात. चांगल्या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत त्या अडसर ठरू शकतात. त्यासाठी शालेय शिक्षण विभाग, शिक्षणतज्ज्ञ, शिक्षक तसेच संबंधित अधिकारी यांनी शक्य असेल तेव्हा टी.व्ही., रेडिओवरील व्याख्याने, मुलाखती आणि वर्तमानपत्रामधील लेखातून शैक्षणिक बदलांबाबतची यथार्थ माहिती समाजाला, पालकांना उपलब्ध करून देण्यासंबंधी व्यवस्था असावी. त्यासाठी एखादे स्वतंत्र सदर चालवण्याचाही विचार व्हावा.

विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाच्या योग्य त्या माध्यमाची निवड करणे, बदलणाऱ्या नाविन्यपूर्ण अध्ययन पद्धती व मूल्यमापन योजना यांच्याबद्दलही पालकांना योग्य ते उद्बोधन देण्याची गरज वेळोवेळी भासते. त्यासाठीही प्रसार माध्यमांचा वरीलप्रमाणे उपयोग करणे गरजेचे आहे.

शिक्षणात समाजाचा आणि विद्यार्थी व पालकांचा सहभाग वाढवण्याच्या दृष्टीने व पारदर्शक शिक्षण पद्धती आणण्याच्या दृष्टीने काही खुल्या कार्यक्रमांचे व चर्चांचे आयोजनही प्रसार माध्यमांच्या मदतीने वेळावेळी करण्यात यावे.

१.३.१२. वर्गातील अपेक्षित बदलांवर आधारित शिक्षक प्रशिक्षण

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ आणि बालकांचा सक्तीच्या आणि मोफत शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ यांनुसार आता अभ्यासक्रम, पाठ्यसामग्री आणि मूल्यमापन पद्धतीमध्ये मोठे बदल अपेक्षित आहेत. ते शिक्षकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी प्रशिक्षणाची परंपरागत चाकोरी बदलावी लागेल. वर्गात अपेक्षित असणाऱ्या अध्ययन प्रक्रियेमधील बदलांना अनुरूप असे प्रशिक्षणाचे दर्शक (Training Indicators) निश्चित करावे लागतील आणि त्यानुसार प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करावे लागेल. वर्गातील अध्ययनासाठी वापरले जाणारे साहित्य, तिथे अपेक्षित असणाऱ्या कृती, अध्ययन अनुभव आणि मूल्यमापन पद्धती यांचा प्रशिक्षणात समावेश करावा लागेल. तसेच जे प्रशिक्षणातून दिले ते वर्गात वापरले जाते किंवा नाही हे तपासावे लागेल. प्रशिक्षणासाठी टेलिकॉन्फरन्सिंग, व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग याबरोबरच इंटरनेट सुविधेचा वापर करून काम सुरु असताना शिक्षकांना ऑनलाईन मार्गदर्शनाची सुविधा उपलब्ध करून देता येईल. त्यामुळे प्रशिक्षणासाठी लागणारा वेळ, आशयाची होणारी हानी टाळता येईल.

१.३.१३. वयोगटानुसार प्रवेश घेतलेल्या मुलांचे शिक्षण

शिक्षण हक्क कायद्याने विद्यार्थ्यांना वयोगटानुसार इयत्तेत प्रवेश देणे बंधनकारक केले आहे. त्या विद्यार्थ्यांना विशेष शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी शासन, शाळा व शिक्षकांवर आहे.

वयोगटानुसार (वरच्या इयत्तेत) प्रवेश घेतलेल्या या मुलांना वर्गात इतर मुलांकडून व शिक्षकांकडून सन्मानाची वागणूक मिळावी यासाठी संबंधित शिक्षकांना मार्गदर्शन व प्रशिक्षण दिले जावे.

वयोगटानुसार प्रवेश घेऊन त्या त्या इयत्तेत नव्याने आलेल्या मुलांच्या जीवनानुभवाला व जीवन-कौशल्यांना त्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान दिले जावे.

वयोगटानुसार शाळेतील इयत्तेत दाखल होणाऱ्या मुलांसाठी विशेष शिक्षणाचे पाठ्यक्रम आखताना त्यांना वाचन, लेखन, गणिताचे मूलभूत ज्ञान प्राधान्याने परंतु रंजक पद्धतीने द्यावे आणि त्यांच्या वयाला न शोभेशा उपक्रमांचा समावेश करण्यात येऊ नये. मात्र, आधीच्या सर्व इयत्तांची पाठ्यपुस्तके त्यांना वाचनासाठी उपलब्ध करून द्यावी.

१.३.१४. विद्यार्थ्यांसाठी समुपदेशन सेवा

दैनंदिन जीवनातील धावपळ, पालकांच्या अपेक्षांचा ताण आणि अभ्यासातील अडचणी यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नैराश्य येण्याचे प्रमाण वाढत आहे. अशा वेळी विद्यार्थ्यांना योग्य प्रकारे मार्गदर्शन, समुपदेशन उपलब्ध झाले तर अनेक अनर्थ टळू शकतात. तसेच विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळून त्यांची शैक्षणिक प्रगती होऊ शकते. यासाठी प्राथमिक स्तरावर किमान केंद्रशाळा पातळीवर आणि प्रत्येक माध्यमिक शाळेत एखाद्या प्रशिक्षित अनुभवी शिक्षकांद्वारा प्रत्यक्ष वा दूरध्वनी सेवेद्वारे विद्यार्थ्यांना समुपदेशन सेवा उपलब्ध करून द्यावी.

१.३.१५. सततच्या बदलांसाठी सिद्धता (संस्थांचे सक्षमीकरण व आधुनिकीकरण)

प्राथमिक व माध्यमिक स्तरांवरील राज्यस्तरीय संस्थांपुढे वाढती विद्यार्थिसंख्या, राज्यातील वैविध्यपूर्ण सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती, खाजगी, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी उभी केलेली स्पर्धा तसेच ज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झपाट्याने होणारे बदल अशी अनेक आव्हाने उभी आहेत, तसेच यापुढील काळातील सर्व शैक्षणिक कार्यक्रम हे वेगाने व ठराविक कालमर्यादित पूर्ण करावे लागणार आहेत. या सर्व कसोट्यांवर उतरण्यासाठी या संस्थांतील गुणवत्तापूर्ण मनुष्यबळ वाढवणे, त्यांना वेळोवेळी खास प्रशिक्षण देणे, आणि या संस्थांचे सक्षमीकरण व आधुनिकीकरण करणे अपरिहार्य आहे.

१.३.१६. प्रयोगशीलतेला प्रोत्साहन

शिक्षणक्षेत्रात अपेक्षित असणाऱ्या आमूलाग्र बदलांना चालना व चांगली दिशा देण्यासाठी प्रयोगशीलतेला प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. असे प्रयोग हाती घेण्यासाठी शाळांना प्रोत्साहन देता येईल. त्याचबरोबर राज्यस्तरीय संस्थांनी शालेय व केंद्र पातळीवरचे, किंवा व्यापक प्रमाणावरीलही शैक्षणिक प्रयोग स्वतःहून हाती घ्यावेत, व त्यानुसार अभ्यासक्रमात बदल करावेत.

२. अभ्यासक्रम विषयक धोरण

२.१ शिक्षणाची ध्येये/उद्दिष्टे/शैक्षणिक भूमिका

राज्यस्तरीय अभ्यासक्रम आराखडा २०१० शिक्षणाची ध्येये

शालेय अभ्यासक्रमाद्वारे सक्षम, सुजाण आणि सर्जनशील नागरिक निर्माण होण्यासाठी पुढील ध्येये निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूल्ये स्वतःच्या वर्तनात बाणवणे.
२. नवनवीन ज्ञानाचे स्वागत करून त्याचे व्यवस्थापन करण्याची क्षमता निर्माण करणे.
३. जागतिक समायोजनासाठी देश करीत असलेल्या प्रयत्नांची जाण निर्माण करणे.त्या संदर्भात योग्य ती संवेदनशीलता आणि कौशल्ये निर्माण करणे.
४. आपल्या राष्ट्राच्या समृद्ध, सांस्कृतिक आणि सामाजिक वारशांचा अभिमान विकसित करणे. तो करत असतानाच नव्या युगातील वास्तव समजून घेण्याची क्षमता आणि कौशल्ये निर्माण करणे.
५. नागरिक म्हणून आपल्या जबाबदाऱ्या आणि उत्तरदायित्व पार पाडण्याची वृत्ती व क्षमता निर्माण करणे.
६. आपले व्यक्तिमत्त्व निरंतर विकसनशील आणि सर्जनशील ठेवण्याची क्षमता विकसित करणे.

* शिक्षणाची सर्वसाधारण उद्दिष्टे (इयत्ता १ ली ते १२ वी)

१. २१ व्या शतकातील विद्यार्थी व नागरिक या भूमिका पार पाडण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणे.
२. ज्ञानयुगातील माहितीचे स्रोत शोधणे, मिळालेल्या माहितीचे व्यवस्थापन करणे आणि सतत शिकत राहणे यासाठी आवश्यक असलेल्या क्षमतांचा विकास करणे.
३. राज्य, राष्ट्र आणि जग या स्तरावर निर्माण होणाऱ्या संघर्षाची कारणे समजून घेण्याची तसेच सामंजस्याने हे प्रश्न सोडविण्याच्या पाठीमागे खंबीरपणे उभे राहण्याची वृत्ती निर्माण करणे.
४. भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूल्ये समजून घेण्यास तसेच वर्तमानात बिंबविण्यास मदत करणे.
५. व्यक्तिगत जीवनात तसेच घर, समाज, शाळा, येथे निर्माण होणारे मतभेद वा संघर्ष सामंजस्याने सोडविण्याची वृत्ती निर्माण करणे.
६. पर्यावरण संवर्धन व संरक्षण या संदर्भात निर्माण झालेल्या समस्या आणि त्यावरील उपाय करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी आवश्यक त्या सवयींचा विकास करणे.

७. भारतीय सांस्कृतिक आणि सामाजिक वारशासंबंधी आत्मीयता बाळगून अन्य देशातील सांस्कृतिक वारशांचे स्वागत करण्याची वृत्ती निर्माण करणे.
८. कलांचा आस्वाद घेण्याची क्षमता आणि सौंदर्यदृष्टी विकसित करणे.
९. तणावविरहित जीवन जगण्यासाठी योग्य त्या वृत्ती व क्षमता विकसित करणे.

शालेय शिक्षणाची ध्येये साध्य करण्यासाठी प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे :-

१. प्राथमिक स्तरावर मातृभाषा आणि इंग्रजी यांच्या अध्ययनातून श्रवण, भाषण - संभाषण, वाचन, लेखन ही मूलभूत कौशल्ये विकसित करणे.
२. उच्च प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेच्या मूलभूत भाषिक कौशल्यांचा अधिक विकास करणे. तसेच हिंदी आणि इंग्रजी भाषांमधील मूलभूत कौशल्यांचे दृढीकरण करणे.
३. निरीक्षण, तुलना, वर्गीकरण, प्रयोग करणे, निष्कर्ष काढणे व त्यांचे निवेदन करणे यासारखी मूलभूत वैज्ञानिक कौशल्ये निर्माण करणे. तसेच वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करणे.
४. विद्यार्थ्यांमध्ये माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान विषयक कौशल्ये निर्माण करणे.
५. भारतीय सांस्कृतिक परंपरा आणि भौगोलिक व सांस्कृतिक विविधता यांची ओळख करून देणे.
६. सामाजिक हक्क आणि जबाबदाऱ्या यांच्या बरोबरच सहकार्य आणि सहिष्णुता यांची जाणीव निर्माण करणे.
७. पर्यावरण संवर्धन आणि संरक्षण करण्याची वैयक्तिक व सामुदायिक जबाबदारी अंगी बाणविण्यास मदत करणे.
८. विद्यार्थ्यांमध्ये विविध कलागुणांची जोपासना करणे.
९. विद्यार्थ्यांच्या शरीरसंपदेचा विकास करणे तसेच शारीरिक आरोग्यविषयक चांगल्या सवयी लावणे.
१०. विद्यार्थ्यांमध्ये श्रमप्रतिष्ठेची जाणीव निर्माण करणे.
११. व्यवसायाभिमुखता निर्माण करणे.
१२. विविध जीवनकौशल्ये विकसित करणे.
१३. प्रादेशिकता, अंधश्रद्धा, लोकसंख्यावाढ, प्रदुषण, दहशतवाद, भ्रष्टाचार इ. समस्यांची जाणीव करून देणे.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सर्वसाधारण उद्दिष्टे :-

१. निरीक्षण करणे, साधर्म्य शोधणे, उपपत्ती मांडणे, अनुमानाद्वारे सिध्दांताची सत्य - असत्यता पडताळणे इ. क्षमता विकसित करणे.
२. माहिती व संप्रेक्षण तंत्रज्ञान विषयक कौशल्ये विकसित करणे.
३. स्वयंरोजगार मिळण्यासाठी आवश्यक जीवनकौशल्ये विकसित करणे.
४. पर्यावरण संवर्धन व संरक्षणाबाबत कृतीशील करणे.
५. विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता तसेच बहुविधतेचा आदर करण्यास प्रवृत्त करणे.
६. विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक व मानसिक उर्जेचे संवर्धन होऊन स्वतंत्र विचार करण्याची व सामाजिक मूल्यांना धोका पोहोचविणाऱ्या शक्तींना सामोरे जाण्याची क्षमता विकसित करणे.
७. भूतकाळाच्या जाणीवेतून वर्तमानकाळाचे भान निर्माण करणे. त्याद्वारे भविष्यकाळाचा वेध घेण्याची क्षमता निर्माण करणे.
८. राष्ट्रासमोरील सामाजिक व आर्थिक आव्हानांची ओळख करून देणे.
९. भारतीय संस्कृतीच्या बलस्थानांची ओळख करून देणे.
१०. जागतिकीकरण, स्थानिकीकरण, खाजगीकरण, आणि आधुनिकीकरण यांचा मेळ घालून परस्परावलंबनाची जाणीव निर्माण करणे.
११. सार्वजनिक मालमत्ता व सांस्कृतिक वारसा रक्षणाची जाणीव निर्माण करणे.
१२. समाजातील दुर्बल घटकांच्या आणि महिलांच्या सबलीकरणाच्या आवश्यकतेची जाणीव निर्माण करणे.
१३. विविधतेतून एकता, सर्वधर्मसमभाव, सामाजिक सुसंवाद आणि समता इ. मूल्ये अंगी बाणविण्यास मदत करणे.
१४. नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विकास करून ती सामंजस्याने सामाईकरीत्या वापरण्याबाबत जागृती निर्माण करणे.

२.२ विषय योजना (प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक स्तर)

सद्यस्थिती

प्राथमिक (इ. १ ली ते इ. ८ वी)

प्राथमिक स्तरावरील बहुतेक सर्व विषय अनिवार्य स्वरूपाचे आहेत. तथापि इयत्ता आठवीमध्ये संपूर्ण/संयुक्त भाषा पाठ्यक्रमांत निवडीला वाव आहे. त्याचप्रमाणे कार्यानुभव विषयांतही इयत्तावार पाठ्यक्रम काही भाग अनिवार्य असला तरी काही भाग क्षेत्रनिहाय उपक्रमांचा असून त्यात निवडीला भरपूर वाव आहे. प्राथमिक स्तरावरील प्रचलित योजना पुढीलप्रमाणे आहे.

इयत्ता पहिली व दुसरी :

१. प्रथम भाषा (मराठी/इंग्रजी/हिंदी/उर्दू/गुजराती/तेलुगु/सिंधी/कन्नड इ.)
२. अनिवार्य इंग्रजी (बिगर इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांसाठी)
३. अनिवार्य मराठी (बिगर मराठी माध्यमांच्या शाळांसाठी)
४. परिसर अभ्यास (विज्ञानांतर्गत)
५. गणित
६. कला
७. कार्यानुभव
८. आरोग्य व शारीरिक शिक्षण

इयत्ता तिसरी व चौथी :

१. प्रथम भाषा (मराठी/इंग्रजी/हिंदी/उर्दू/गुजराती/तेलुगु/सिंधी/कन्नड इ.)
२. अनिवार्य इंग्रजी (बिगर इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांसाठी)
३. अनिवार्य मराठी (बिगर मराठी माध्यमांच्या शाळांसाठी)
४. इतिहास व नागरिकशास्त्र
५. भूगोल
६. विज्ञान
७. गणित
८. कला
९. कार्यानुभव
१०. आरोग्य व शारीरिक शिक्षण

इयत्ता पाचवी व सातवी :

१. प्रथम भाषा
२. अनिवार्य इंग्रजी
३. अनिवार्य मराठी
४. अनिवार्य हिंदी

संयुक्त अभ्यासक्रम : आधुनिक भारतीय भाषा (संपूर्ण तसेच संयुक्त अभ्यासक्रम)

५. गणित
६. विज्ञान
७. इतिहास, नागरिकशास्त्र
८. भूगोल
९. कला
१०. कार्यानुभव
११. आरोग्य व शारीरिक शिक्षण

इयत्ता पाचवी व सातवी :

१. प्रथम भाषा
२. अनिवार्य इंग्रजी
३. अनिवार्य मराठी
४. अनिवार्य हिंदी

संयुक्त अभ्यासक्रम : (अ) आधुनिक भारतीय भाषा (ब) अभिजात व परकीय भाषा
(संपूर्ण तसेच संयुक्त अभ्यासक्रम)

५. भूगोल
६. विज्ञान
७. गणित
८. कला
९. कार्यानुभव
१०. आरोग्य व शारीरिक शिक्षण

माध्यमिक (इ. ९ वी व इ. १० वी)

(अ) बाह्यमूल्यमापनाचे विषय

१. त्री भाषा सूत्र (लेखी आणि तोंडी परीक्षा)
२. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान (लेखी आणि प्रात्यक्षिक परीक्षा)
विज्ञान आणि तंत्रज्ञान भाग-१
विज्ञान आणि तंत्रज्ञान भाग-२
३. गणित (लेखी परीक्षा आणि अंतर्गत मूल्यमापन)
१. बीजगणित २. भूमिती
किंवा
सामान्य गणित भाग- १ व २
४. सामजिक शास्त्रे
भाग-१ - इतिहास + नागरिकशास्त्र
भाग-२ - भूगोल + अर्थशास्त्र

(ब) शालेय स्तरावरील श्रेणीचे विषय

५. व्यक्तिमत्त्व विकास
६. पर्यावरण शिक्षण
७. आरोग्य व शारीरिक शिक्षण
८. कार्यानुभव व पूर्व व्यावसायिक विषय
९. एन.सी.सी. (इ. ९ वी) समाज सेवा, स्काऊट आणि गाइड, नागरी संरक्षण व रस्ता सुरक्षा (आर.एस.पी.), एम.सी.सी., व्यवसाय मार्गदर्शन
१०. प्रकल्प
पर्यावरण विषयात ४० गुणांसाठी अनिवार्य तर इतर विषयातील प्रकल्प वैकल्पिक स्वरूपात व सरावासाठी
११. प्रथम भाषा स्तरावरील दोन भाषांची सोय इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत मराठी प्रथम भाषा तर मराठी माध्यमाच्या शाळेत इंग्रजी प्रथम भाषा अशा दोन प्रथम भाषा शिकण्याची सोय.
१२. मराठी माध्यमातील शाळांमध्ये आधुनिक परकीय भाषा शिकण्याची सोय.

उच्च माध्यमिक - (इ. ११ वी व इ. १२ वी)

१. अनिवार्य विषय
इंग्रजी
२. द्वितीय भाषा
आधुनिक भारतीय आणि आधुनिक परकीय भाषा, अभिजात भारतीय भाषा यामधून एक.
माहिती तंत्रज्ञान हा २०० गुणांचा विषय बायफोकल मध्ये निवडल्यास या विषयात सूट आहे.
३. पर्यावरण शिक्षण
कला, वाणिज्य आणि तंत्रज्ञान या शाखांनिहाय कोणतेही विषय - जून २००९ पासून इ. ११ वी च्या स्तरावर 'इंग्लिश साहित्य' हा विषय विकल्प म्हणून घेण्याची सोय केली आहे.
४. वैकल्पिक विषय = एकूण ४ विषयांची निवड (एकूण कला, शास्त्र, विज्ञान या शाखांमध्ये ४५ विषयांचे विकल्प)
५. किमान कौशल्यावर आधारीत अभ्यासक्रम
दोन भाषा
जनरल फाऊंडेशन
किमान कौशल्यावरील व्यावसायिक विषय (३ विषयांची निवड एकूण ३० विषयातून)
 - जपानी या भाषेचा नव्याने समावेश
 - सामान्यज्ञान हा १०० गुणांचा विषय सैनिकी शाळांमधील विद्यार्थ्यांना अनिवार्य
 - गणित, शास्त्र आणि भूगोल विषयातून प्रात्यक्षिक अनिवार्य
 - पर्यावरण विषयात प्रकल्प अनिवार्य तर इतर विषयांमधून वैकल्पिक आणि सरावासाठी
 - एकूण विषय - १४३

आव्हाने

१. प्रत्येक विषयांची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढते आहे. नवीन ज्ञानाची आणि माहितीची भर पडते आहे. त्याची दखल घेऊन कालबाह्य संदर्भ वगळणे.
२. नव्या युगात समाजाच्या एकूणच गरजा आणि अपेक्षा बदलल्या आहेत. विषय वैकल्पिक करावेत किंवा त्यांचा भारांश कमी करावा असे वाटू लागले आहे. सक्तीच्या आणि वैकल्पिक विषयाचा समतोल राखणे हे एक आव्हान आहे. विद्यार्थ्यांच्यातील बहुआयामी ज्ञान पातळी (Multiple Intelligence level) विचारात घेऊन त्यांना त्यांच्या आवडीचे विषय निवडण्याची मुभा देणे ही आवश्यक आहे.
३. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर प्रत्येक विद्याशाखेत अंतर्गत विविध पाठ्यक्रमांचे पर्याय उपलब्ध करून देणे.
४. विषय योजना ठरवत असताना येणाऱ्या प्रशासकीय अडचणी व संभाव्य धोके पेलणे.
५. राज्य मंडळाच्या अभ्यासक्रमाची तुलना इतर राज्य मंडळाच्या अभ्यासक्रमाशी करताना राष्ट्रीय स्तरावर समानता राखण्यासाठी काय वैशिष्टपूर्ण बदल घडवून आणावे लागतील हे आव्हानच आहे.
६. शिक्षण हक्काच्या कायद्यात उच्चप्राथमिक स्तरावर पदवीधर शिक्षक देण्याची तरतूद असल्याने माध्यमिक स्तरावर पदव्युत्तर, पदवीधारक शिक्षक देणे हे एक आव्हान आहे.
७. संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञान याचा शिक्षणातील वाढता शिरकाव पहाता विषययोजनेत या आवश्यक कौशल्याचा समावेश अपरिहार्य कसा करता येईल हे पहावे लागेल.

शिफारशी

१. विद्यार्थ्यांना माध्यमिक स्तरापासून जास्तीत जास्त विषयांकरिता पर्याय/विकल्प वाढवून द्यावे.
२. विषय निवडीबाबत लवचिकता आणावी.
३. प्रमुख विषयांसाठी विविध गरजा व अंगे लक्षात घेऊन तयार केलेले विविध पाठ्यक्रम उपलब्ध असावेत.
४. जीवन आणि विषयातील आशय यांची जोड वाढती असावी.
५. प्रत्येक विषयांच्या व्याप्ती आणि मर्यादेचा सातत्याने विचार केला जावा.
६. निवडलेला विषय विद्यार्थ्यांना भावी जीवनाविषयी कोणते कौशल्य प्राप्त करून देऊ शकतो याची जाणीव विद्यार्थ्यांना करून देता यावी.
७. प्रत्येक विषयासाठी गुणांचा भारांश व अध्ययन कालावधी त्या विषयाच्या आशयानुसार ठरवावा.
८. विषय योजनेत तोंडी, प्रात्यक्षिक यांची आवश्यकता, स्वरूप, गुणात्मक भारांश, मूल्यमापनाचे स्वरूप ठरवावे. त्यात विषयांतर्गत समानता असावी.
९. उच्च माध्यमिक स्तरावर शाखा निहाय विषयांमध्ये लवचिकता वाढवून, विद्यार्थ्यांना विषय निवडीचे स्वातंत्र्य द्यावे.
१०. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरानंतर उपलब्ध विषय योजनेविषयीची जाणीव विद्यार्थ्यांना करून देण्या विषयीचे समुपदेशनाचे कार्यक्रम शाळांमधून घेणे सक्तीचे करावे.

११. उच्च प्राथमिक स्तरापासून विद्यार्थ्यांच्या भावनिक विकासासाठी आस्वादाचा विषय म्हणून 'कला आणि रसास्वाद' यासारखा पायाभूत विषय सुरू करावा.
१२. उच्च माध्यमिक स्तरावर शाखानिहाय विषयांची विभागणीचा पुर्नविचार व्हावा.
१३. उपयोजित पाठ्यक्रम उपलब्ध करून द्यावेत.
१४. कला, क्रीडा कौशल्ये विकसित करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत.
१५. उच्च माध्यमिक स्तरावर गरजाधिष्ठित व्यवसायाभिमुख आणि कार्यजगताशी थेट संबंधित पाठ्यक्रम उपलब्ध करून देण्याबाबत विचार व्हावा. पाठ्यक्रमांचे मूल्यमापन व्यावसायिक संस्थांच्या सहकार्याने करावे.

विषय योजनेतील प्रस्तावित बदल :

प्राथमिक स्तर :

१. प्राथमिक स्तरावर इयत्ता पहिली, दुसरीत 'परिसर अभ्यास' हा विषय विज्ञान, इतिहास, नागरिकशास्त्र व भूगोल (नैसर्गिक व सामाजिक शास्त्रे) या सर्व विषयांची एकत्रित पूर्वतयारी करणारा असावा. हा विषय भाषा विषयाच्या पाठ्यक्रमातून एकात्मिक रीतीने शिकवला जावा.
२. इयत्ता तिसरी ते आठवी या स्तरावर विज्ञान, इतिहास, भूगोल व नागरिकशास्त्र या विषयांचा समावेश 'परिसर अभ्यास' या विषयांतर्गत करावा. या सर्व विषयांत परिसर अभ्यास दृष्टिकोनातून काही समान सूत्रांचा जाणीवपूर्वक समावेश करावा. आशयाचे ओझे कमी करावे. त्यामुळे माहितीचा भार कमी होऊन दृष्टी, विचार व कौशल्ये यांच्या विकासावर भर देणे शक्य होईल.
३. पहिलीपासून मराठी व इंग्रजी भाषा विषय अनिवार्य ठेवण्याबाबतचे सध्याचे धोरण पुढे चालू ठेवावे.
४. भाषा विषयाचा तिसरा संपूर्ण/संयुक्त पाठ्यक्रम इयत्ता पाचवीऐवजी इयत्ता सहावीपासून सुरू करण्याबाबत विचार व्हावा. माध्यमिक स्तरावर CBSE च्या धर्तीवर तृतीय भाषा विषयाचा समावेश वैकल्पिक गटात करण्याबाबत विचार व्हावा.
५. उच्च प्राथमिक स्तरावर हिंदी संयुक्त पाठ्यक्रम हा इंग्रजी माध्यमासाठी उपलब्ध आहे. तसेच उर्दू, गुजराती, तेलुगु, कन्नड, सिंधी इ. माध्यमांतही घेण्यात येतो. मराठी माध्यमासाठीही हा पाठ्यक्रम वैकल्पिक स्वरूपात उपलब्ध व्हावा. त्याचबरोबर प्रचलित पद्धतीप्रमाणे संपूर्ण पाठ्यक्रमही उपलब्ध व्हावा परंतु तो वैकल्पिक स्वरूपात असावा. (हिंदी भाषा संपूर्ण/संयुक्त यापैकी एक पाठ्यक्रम अनिवार्य असावा.)
६. इयत्ता सहावीमध्ये हिंदी संयुक्त पाठ्यक्रमाबरोबर आधुनिक भारतीय भाषांप्रमाणेच अभिजात व परकीय भाषा पाठ्यक्रम उपलब्ध करून देण्याचा विचार व्हावा. अभिजात, परकीय तसेच आधुनिक भारतीय भाषांचे हे पाठ्यक्रम इयत्ता सहावी ते बारावीपर्यंत सलग व श्रेणीबद्ध असावेत.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तर :

१. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर माहिती व तंत्रज्ञान कौशल्य या विषयाचा समावेश. (माध्यमिक स्तरावर कार्यानुभव विषयात ५०% तर माहिती तंत्रज्ञान कौशल्य ५०%)
२. 'योग' विषयांचा शारीरिक शिक्षण विषयास पर्याय उपलब्ध करून देण्याबाबत विचार व्हावा.
३. कला आस्वाद (मूल्यमापन नसणारा)या विषयाचा अनिवार्य म्हणून समावेश.
४. पर्यावरण विषय स्वतंत्र न ठेवता सर्वच विषयांतून पर्यावरण संबंधित बाबींचा अंतर्भाव करण्याबाबत न्यायालयीन निर्णयाचा संदर्भ घेऊन विचार व्हावा.
५. उच्च माध्यमिक स्तरावर वैकल्पिक भाषा गटात मराठीच्या बोली भाषांचे पाठ्यक्रम उपलब्ध करून द्यावेत.

२.३ विषयनिहाय धोरणात्मक शिफारशी

भाषा -

१. मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्याच्या अनुषंगाने मराठीच्या बोलीभाषा व पोटभाषा बोलणाऱ्या मुलांच्या घरातील भाषेला विशेषतः प्राथमिक स्तरावर वर्ग-अध्यापनात व वेळापत्रकात स्थान द्यावे.
२. इंग्रजी (व मराठी) माध्यमाच्या शाळांत माध्यम भाषेखेरीज इतर मातृभाषा असणाऱ्या मुलांच्या मातृभाषेला विशेषतः प्राथमिक स्तरावर वर्ग-अध्यापनात व वेळापत्रकात स्थान द्यावे.
३. बिगर इंग्रजी माध्यमातील 'सेमी-इंग्लिश' च्या धर्तीवर इंग्रजी माध्यमातही सामाजिक शास्त्रे, कला हे विषय मराठीतून शिकण्याची तरतूद असावी.
४. उच्च प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर भाषा विषय योजनेतील लवचिकता व वैविध्य ही सध्याची वैशिष्ट्ये कायम ठेवावी.
५. इंग्रजी माध्यमातील इतर भाषक विद्यार्थ्यांकरता इयत्ता पाचवीपासून स्वतःची मातृभाषा ऐच्छिक स्वरूपात शिकण्याची सोय आहे (हिंदीसह संयुक्त पाठ्यक्रम). अशीच सोय मराठी माध्यमातील विद्यार्थ्यांना इयत्ता सहावीपासून (उच्च प्राथमिक स्तर) उपलब्ध करून द्यावी.
६. मराठी माध्यमाच्या शाळांत उर्दू, गुजराती, कन्नड इत्यादी आधुनिक भारतीय भाषा शिकण्याची सोय इयत्ता सहावीपासून ऐच्छिक स्वरूपात सर्व विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध करून द्यावी. (हिंदीसह संयुक्त पाठ्यक्रम जसे उर्दू-हिंदी, गुजराती-हिंदी)
७. वयोगटानुसार त्या त्या स्तरावरील विद्यार्थ्यांनी सहजपणे आणि आत्मविश्वासाने त्या त्या भाषेतून अभिव्यक्ती करावी अशाप्रकारची योजना अभ्यासक्रमात आणि त्या दृष्टीने उपयुक्त मांडणी पाठ्यपुस्तकात असावी. जीवन कौशल्ये व मूल्यसंस्कार यांना भाषेच्या अध्ययन अध्यापनात महत्त्वाचे स्थान असावे.
८. उच्च माध्यमिक स्तरावर भाषा विषयासाठी उपयोजित मराठी प्रमाणेच हिंदी, इंग्रजी यासारख्या भाषांचे उपयोजित अभ्यासक्रम सुरू करावेत.
९. श्रवण संभाषण या कौशल्यांनाही भाषेच्या अभ्यासक्रमात महत्त्व द्यावे.

गणित -

१. गणित विषय प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर अनिवार्य असावा. उच्च माध्यमिक स्तरावर वैकल्पिक असावा.
२. गणित विषयाचा अभ्यासक्रम तयार करताना सर्व इयत्तांच्या पाठ्यक्रमात सलगता व सुसंगती साधली जावी.

३. माध्यमिक स्तरावर सद्यस्थितीप्रमाणे गणित विषयाला सामान्य गणित विषयाचा विकल्प ठेवावा.
४. प्राथमिक स्तरावर गणित विषयाचा दृष्टिकोन प्रायोगिक, माध्यमिक स्तरावर सैद्धांतिक व उपयोजित असावा. उच्च माध्यमिक स्तरावर सैद्धांतिक उपयोजित तसेच अधिक प्रमाणात अमूर्तकडे जाणारा असावा.
५. विद्यार्थ्यांमध्ये बहुदिशू विचार पध्दती (divergent thinking) विकसित होईल अशा प्रकारची आशयाची मांडणी करावी.
६. गणितातील चिन्हे, संकेत, परिभाषा, व्याख्या यांच्यामध्ये सर्व स्तरावर एकसूत्रीपणा असावा.
७. पाठ्यपुस्तकांची भाषा मुलांशी संवाद साधणारी असावी.
८. विद्यार्थ्यांची सर्व उत्तरे स्वीकारून त्यांच्या प्रतिसादाचा कार्यकारणभाव, कारणमिमांसा पाहून वर्गीकरण करून त्यावर चर्चा व्हावी.
९. उच्च माध्यमिक स्तरावर गणित विषयाच्या सखोल अध्ययनासाठी छोट्या गटांतील कृतियुक्त उपक्रमांची तरतूद असावी.

विज्ञान -

१. अभ्यासक्रम - NCF 2005 च्या शिफारशीनुसार माध्यमिक स्तरापर्यंत एकात्मिक असावा. यात भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र असावे.
२. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे हे विचारात घेऊन इयत्ता ५वी ते ८वी मध्ये कृषिविषयक घटकांचा समावेश असावा. माध्यमिक स्तरावरही कृषिविज्ञान आणि तंत्रज्ञान या विषयातील वयोगटानुरूप घटक समाविष्ट करावेत. इयत्ता ११ वी व १२ वी साठी कृषिविज्ञान हा स्वतंत्र वैकल्पिक विषय उपलब्ध व्हावा.
३. उच्च माध्यमिक स्तरावरील द्विलक्ष्यी व किमान कौशल्यांवर आधारित पाठ्यक्रम योग्य बदलांसह वैकल्पिक विषयगटात उपलब्ध करून देण्याबाबत विचार व्हावा.
४. विज्ञान विषयाचे पाठ्यक्रम व पाठ्यपुस्तके कृतियुक्त, प्रयोगशील व शोधक वृत्तीला चालना देणारी असावी. यातून निरीक्षण, संकलन, विश्लेषण, अनुमान इ. कौशल्यांचा जाणीवपूर्वक विकास करण्यावर भर असावा.
५. अध्ययनामध्ये माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात यावा.
६. विज्ञान विषयाचे अध्ययन वयोगटाला अनुसरून वर्गाबाहेर निसर्गात आणि प्रयोगशाळेत होण्याबाबतची तरतूद अभ्यासक्रमात करावी.

सामाजिक शास्त्रे -

१. इयत्ता नववीपासून नागरिकशास्त्र या विषयाचा “नागरिकशास्त्र” असा उल्लेख न करता राज्यशास्त्र असा उल्लेख करावा. सर्व स्तरांवर व सर्व विषयांमध्ये समन्वय साधून पारिभाषिक संज्ञा समान राहतील याची दक्षता घ्यावी.
२. उच्च माध्यमिक स्तरावर सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासात उपयोजित दृष्टिकोन आणावा. अभ्यासक्रमाची सांगड व्यावसायिक कौशल्याशी घालावी.
३. या विषयांच्या अभ्यासक्रमातून केवळ भरपूर माहिती देण्याऐवजी इतिहासाकडे पाहण्याची दृष्टी आणि भौगोलिक विचार आणि तत्त्वे यांचा उपयोग करण्याचे कौशल्य विकसित होण्याच्या दृष्टीने अध्ययन अनुभवांची योजना करावी.
४. अभ्यासक्रमातील पुनरावृत्ती व पारिभाषिक संज्ञातील विविधता (फरक) टाळण्यासाठी प्राथमिक स्तरापासून माध्यमिक स्तरपर्यंत अभ्यासक्रम तयार करताना विज्ञान, सामाजिक शास्त्रे, पर्यावरण या अभ्यासगटाशी एकत्रित समन्वय व विचार होणे अत्यंत आवश्यक आहे.
५. इतिहास विषयात प्राथमिक स्तरावर भूतकाळ ते वर्तमानकाळ अशी अभ्यासक्रमाची रचना असावी. याच्याच जोडीला जिल्हा, राज्य, देश व जग अशी अभ्यासक्रमाची रचना असावी. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर नवे प्रवाह, वर्तमानाची सखोल जाणीव व्हावी. अभ्यासक्रम उपयोजित असावा.
६. अभ्यासक्रमाची रचना व पाठ्यपुस्तकांचे लेखन प्रकल्पपूरक असावे. प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत विद्यार्थ्यांला स्वयंअध्ययनास प्रवृत्त करणारा अभ्यासक्रम असावा.
७. भूगोल विषयात प्राथमिक स्तरावर जिल्हा, राज्य, देश व खंड (जग) अशी अभ्यासक्रमाची रचना असावी. तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्य, देश व जग या क्रमाने त्यांचा सखोल अभ्यास होईल अशी अभ्यासक्रमाची रचना असावी.
८. भूगोल व नागरिकशास्त्र विषयातून अर्थशास्त्रासंदर्भातील विद्यार्थ्यांच्या स्तराला योग्य होतील अशा संकल्पनांचा समावेश प्राथमिक स्तरावर करण्यात यावा.

कला -

१. कलेमुळे मानवी जीवन समृद्ध होते हे विचारात घेऊन अभ्यासक्रमात आणि त्याच्या कार्यवाहीत कला विषयाला विशेष महत्त्व द्यावे.
२. कला अभ्यासक्रम काही ठिकाणी वयोगटाला अनुसरून व विकासाच्या टप्प्यांना अनुसरून नाही व काही ठिकाणी क्लिष्ट वाटतो. अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करताना मुलांचा वयोगट, त्यांची आवड विचारात घ्यावी.
३. कोणत्याही परिस्थितीत कलेच्या तासिका इतर विषयांसाठी वापरल्या जाऊ नयेत.
४. इतर विषयांच्या अध्यापनात कला विषयाचा समवाय (Co-relation) साधला जावा.

५. बदलत्या काळानुसार आगामी काळात अभिजातकला क्षेत्राव्यतिरिक्त जाहिरात, ॲनिमेशन, उद्योगक्षेत्र यातही कला विषयातील प्रशिक्षित मनुष्यबळाची मोठी गरज लागणार असल्याने इयत्ता ११ वी व १२ वी या स्तरावर उपयोजित “कला” विषयाचा अंतर्भाव करावा.
६. एखाद्या कलेमध्ये एखाद्या विद्यार्थ्यास विशेष गती आढळल्यास त्याला त्या कलेतील तज्ज्ञ व्यक्तीकडून मार्गदर्शन मिळण्याची सुविधा उपलब्ध असावी.

कार्यानुभव -

१. २१ व्या शतकातील विद्यार्थ्यांच्या (समाजाच्या) गरजा लक्षात घेऊन कार्यानुभव विषयाचा अभ्यासक्रम विकसित करावा.
२. कार्यानुभव विषयाच्या अभ्यासक्रमातील घटकांची मांडणी वयोगटानुरूप करून ओझे कमी करावे. सलगतेच्या दृष्टीने एका घटकाचा अभ्यासक्रम तुटक स्वरूपात अनेक इयत्तांमध्ये विभागून देऊ नये.
३. कृतिकेंद्री शिक्षण या संकल्पनेवर भर देण्यात यावा.
४. शिक्षकांसाठी कार्यानुभव विषयाकरता इयत्तानिहाय, उपक्रमनिहाय स्वतंत्र हस्तपुस्तिका/मार्गदर्शक साहित्य, सीडीज् असाव्यात.

शारीरिक शिक्षण -

१. शारीरिक शिक्षण व आरोग्य या विषयाचा अभ्यासक्रम त्या त्या वयोगटानुरूप विद्यार्थ्यांना आवडेल व झेपेल असा असावा.
२. शालेय शिक्षणाच्या अखेरीस विद्यार्थी किमान एका क्रीडाप्रकारात प्राविण्य प्राप्त करेल असे अभ्यासक्रमाचे नियोजन असावे.
३. इयत्ता पहिली ते बारावी शारीरिक शिक्षणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी क्रीडा प्रबोधिनी व तज्ज्ञ मार्गदर्शक यांचे नेटवर्किंग करावे. त्यांचे मार्गदर्शन पहिली ते आठवी एस.सी.ई.आर.टी. मार्फत तर नववी ते बारावी एस.एस.सी. बोर्डांमार्फत (राज्य मंडळातर्फे) उपलब्ध करून द्यावे.
४. इयत्ता दहावीपर्यंत विद्यार्थ्यांची वार्षिक वैद्यकीय तपासणी व्हावी. त्यासाठी वैयक्तिक नोंदतक्ते असावेत व निधी उपलब्ध व्हावा.
५. इयत्तानिहाय पाठ्यक्रमावर आधारित उपक्रमांची सी.डी. व व्ही.सी.डी. असावी.
६. शिक्षणाचा हक्क अधिनियमामध्ये दिल्याप्रमाणे प्रत्येक शाळेला मैदान उपलब्ध व्हावे अशी तरतूद करावी.

सर्वसाधारण शिफारशी -

१. अभ्यासक्रमाची आणि पाठ्यपुस्तकांची रचना ज्ञानरचनावादी अध्ययनास अनुकूल असावी.
२. पाठ्यपुस्तकांसोबतच स्वयं-अध्ययन पुस्तिका व इतर साहित्य विकसित करून पाठ्यपुस्तक मंडळाने ते एक संच म्हाणून उपलब्ध करून द्यावे.
३. ज्ञानरचनावादी अध्ययन प्रक्रिया, त्यासाठी अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तकांचा उचित वापर करून वर्गात शिकण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्मितीबाबत शिक्षकांचे उद्बोधन व्हावे.
४. प्रत्येक विषयाच्या अध्ययनासाठी वर्गात ICT चा वापर करावा.
५. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या अधिनियमानुसार प्रत्येक विषयाच्या अध्ययनासाठी शिक्षक आणि साहित्य तसेच भौतिक सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

३ पाठ्यपुस्तके व इतर शैक्षणिक साहित्य निर्मिती

१. सद्यस्थिती

१.१ सक्षम यंत्रणा

डॉ. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षण आयोगाच्या अहवालानंतर महाराष्ट्र राज्यातही पाठ्यपुस्तकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. प्राथमिक तसेच माध्यमिक स्तरावर पाठ्यपुस्तक निर्मितीचे काम करण्यासाठी राज्यात स्वतंत्र संस्था आहेत.

इयत्ता पहिली ते आठवी स्तरावर सर्व अनिवार्य तसेच वैकल्पिक विषयांची पाठ्यपुस्तके तयार करणे, त्यांचे मुद्रण व वितरण करणे ही जबाबदारी पाठ्यपुस्तक मंडळाकडे आहे.

इयत्ता नववी-दहावीची पाठ्यपुस्तके तयार करण्याचे काम माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाकडे दिले आहे. त्यांचे मुद्रण व वितरण पाठ्यपुस्तक मंडळातर्फे केले जाते.

इयत्ता अकरावी-बारावी खाजगी प्रकाशकांची प्रकाशने (भाषेतर विषय) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळातर्फे मंजूर केली जात असत. सन २००९-२०१० पासून १६ भाषेतर विषयांसाठी राज्यमंडळामार्फत पाठ्यपुस्तके तयार केली जात आहेत. त्यांचेही मुद्रण व वितरण पाठ्यपुस्तक मंडळातर्फे केले जाते.

१.२ प्रचलित पाठ्यसाहित्याचे स्वरूप

इयत्ता पहिली ते आठवी या स्तरावर प्रत्येक विषयासाठी राज्यभर एकच पाठ्यपुस्तक तसेच स्वयं-अध्ययन पुस्तिका आहे.

काही विषयांसाठी (कला, कार्यानुभव, आरोग्य व शारीरिक शिक्षण, माहिती तंत्रज्ञान) शिक्षक हस्तपुस्तिका आहेत.

इयत्ता नववी-दहावी या स्तरावरही राज्यभर प्रत्येक पाठ्यक्रमासाठी एकच पाठ्यपुस्तक आहे. इयत्ता अकरावी-बारावी या स्तरावर भाषा पाठ्यक्रमांसाठी प्रत्येकी एकच पाठ्यपुस्तक असून भाषेतर विषयांसाठी विविध पाठ्यपुस्तके आहेत.

१.३ आव्हाने

पाठ्यपुस्तकांवर आधारित परीक्षाकेंद्री गाईड्स, स्वाध्यायपुस्तिका इत्यादींचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतो. त्यातून घोकंपट्टी सारख्या अध्ययन पध्दतींचे पायंडे पडतात व कायम राहतात. त्यातून शिक्षणविषयक चुकीच्या कल्पना विद्यार्थ्यांच्या मनात रुजतात.

तर अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकांना अनुरूप अशा कृतिप्रधान, सोप्या, सुटसुटीत परंतु दर्जेदार पूरक साहित्याचा व शैक्षणिक साधनांचा अभाव दिसून येतो.

पाठ्यपुस्तकांत नव्याने होणारे शैक्षणिक बदल/दुरूस्त्या सर्वदूर व तात्काळ कळवण्यासाठी लागणारी कायमस्वरूपी यंत्रणा असण्याची गरज भासते. तसेच कालानुरूप इंटरॅक्टिव्ह संगणकीय शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. त्यासाठी एक सर्वकष कार्यक्रमच हाती घेणे आवश्यक आहे.

राज्यात प्राथमिक स्तरावरील पाठ्यपुस्तके पुढील महत्त्वाची कार्ये पार पाडतात. ती बदलत्या सामाजिक परिस्थितीनुसार अधिक प्रभावीपणे पार पाडली जावी.

- १ सर्वांसाठी समान कार्यक्रम
- २ गुणवत्तापूर्ण साहित्य
- ३ संपूर्ण वर्षाचा सलग कार्यक्रम
- ४ विद्यार्थी, शिक्षक, पालक या सर्वांना सहज उपलब्ध असणारा संपूर्ण कार्यक्रम.

पाठ्यपुस्तक निर्मितीत पुढील परस्परविरोधी घटकांचा एकत्रित विचार करावा लागतो. हे आव्हान बदलत्या काळात अधिक तीव्र स्वरूपात हाताळावे लागणार आहे.

- १ निर्धारित शैक्षणिक साहित्य राज्याच्या सर्व भागांसाठी उपयुक्त असावे.
- २ वेगवेगळी सामाजिक - आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त असावे.
- ३ वेगवेगळी शैक्षणिक पार्श्वभूमी असलेल्या समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त असावे.

थोडक्यात गुणवत्तेबरोबरच विविधतेचा विचार होणे आवश्यक झाले आहे.

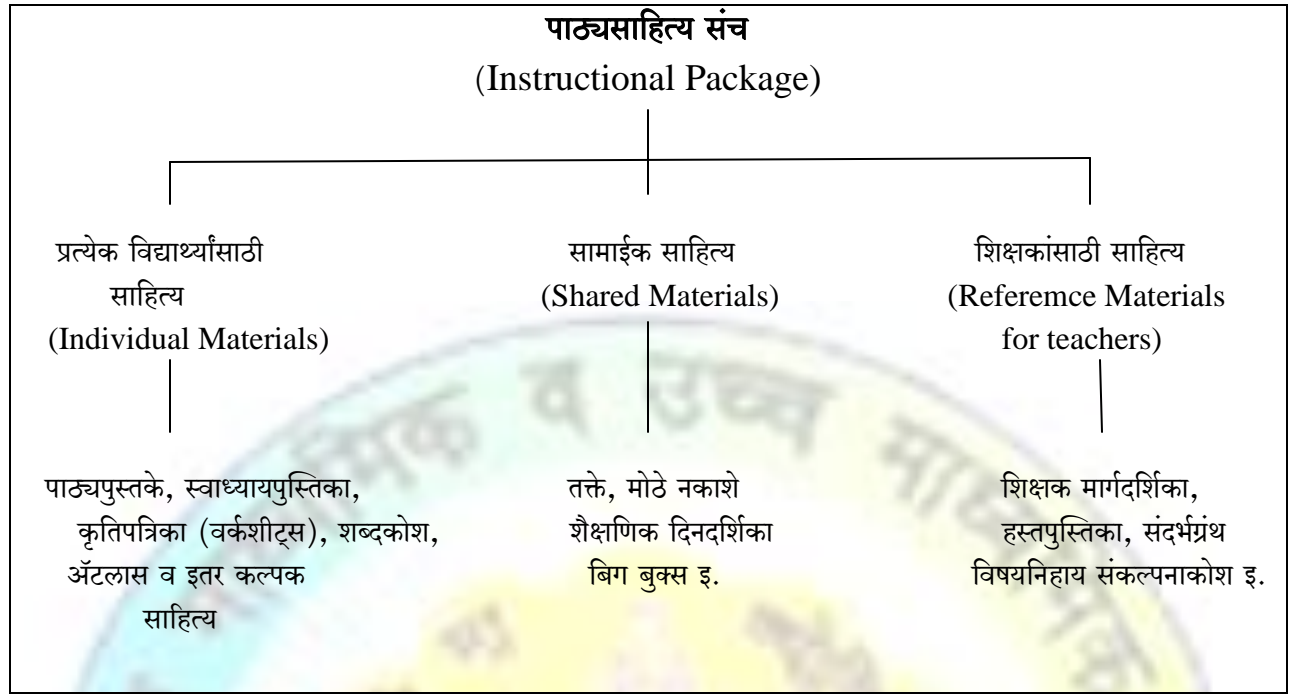
बदलत्या काळातील अपेक्षा व गरजांनुसार शैक्षणिक साहित्याच्या संदर्भातील पुढील प्रश्न सोडवण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

- १ विद्यार्थ्यांच्या पाठ्यपुस्तकांचे पाठीवरील आणि मनावरील ओझे कमी करणे.
- २ शैक्षणिक साहित्याला आकर्षक व सुबोध स्वरूप देणे.
- ३ स्वयं-अध्ययनाला चालना देणे.
- ४ त्याचबरोबर कायमस्वरूपी संदर्भ-साहित्य म्हणून निर्दोष व दर्जेदार शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती करणे.
- ५ राज्यात सर्व विभागांत भावनिक एकात्मता निर्माण होईल याकडे विशेष लक्ष देणे.

इतर काही प्रश्न

- १ नेमक्या कोणकोणत्या विषयांना स्वतंत्र पाठ्यपुस्तके असावीत ते ठरवावे लागेल.
- २ पाठ्यपुस्तकातच कृतिपत्रिका (वर्कशीट्स) द्यावी का याचा विचार करावा लागेल.
- ३ वेगवेगळ्या विषयांच्या पाठ्यपुस्तकातील पारिभाषिक संज्ञा, विषयमांडणी यांमध्ये सुसंगती राखण्यासाठी अधिक प्रयत्न करावे लागतील.
- ४ पाठ्यपुस्तकांची काठिण्यपातळी वयानुरूप असावी आणि एकाच इयत्तेतील वेगवेगळ्या पुस्तकांत ती समान असावी अशी दक्षता घ्यावी लागेल.
- ५ विद्यार्थ्यांची कृतिशीलता, कुतूहल, चिकित्सक वृत्ती आणि सर्जनशीलता या बाबींना वाव देण्यासाठी पाठ्यपुस्तकांत अधिक प्रयत्न करावे लागतील.

या गरजा व अपेक्षा पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने विषयनिहाय एकच पाठ्यपुस्तक देण्याऐवजी 'पाठ्यसाहित्य संच' विकसित करण्याबाबत विचार करणे गरजेचे आहे.

शिफारशी

१. पाठ्यपुस्तक निर्मितीच्या सध्याच्या प्रक्रिया व यंत्रणा कायम ठेवून त्यांचे अधिक सक्षमीकरण करावे (उदाहरणार्थ (१) राज्यातील सगळ्या भागातील तज्ज्ञांचा सहभाग, (२) Try-out व Review workshops, चाचणी व समीक्षण कार्यशाळा (३) सर्व माध्यमांत समान आशय इ.)
२. प्राथमिक स्तरावरील पाठ्यसाहित्याची मांडणी Thematic स्वरूपात करण्यात यावी.
३. पाठ्यपुस्तकांच्या पारंपरिक स्वरूपात बदल करून पाठ्यसाहित्य संचाची निर्मिती करण्यात यावी. प्रत्येक विद्यार्थ्यांने प्रकल्प, सर्वेक्षण, स्वतंत्र लेखन करावे, या स्वरूपातच पाठ्यविषयांची मांडणी करावी.
४. पाठ्यसाहित्य संचातील साहित्य आवश्यक (Essential) व पूरक (Additive) अशा दोन्ही स्वरूपातील असावे. (CDs, संदर्भ साहित्य इत्यादी) पूरक साहित्यात वेळोवेळी भर घालण्यात यावी.
५. पाठ्यसाहित्य संचाबरोबरच एक प्रत्याभरणाचा नमुना सर्वाना उपलब्ध करून द्यावा व शिक्षक, विद्यार्थी व पालकांकडून पाठ्यसाहित्याबद्दल नियमित स्वरूपात प्रत्याभरण घ्यावे.
६. सर्व विषयांतील संबोधात्मक मांडणीचे एकत्रितपणे नियोजन करण्याचा विचार व्हावा.

४ अध्ययन प्रक्रिया

सद्यस्थितीचा आढावा

वर्गात असणारे विविध क्षमतेचे विद्यार्थी, त्यांच्यातील शारीरिक, बौद्धिक फरक लक्षात घेऊन सर्वांना बरोबर घेऊन कोणीही शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही अशी अध्यापन प्रक्रिया वापरणे हे शिक्षकांसाठी आव्हान आहे.

शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला वाव देणारी, कल्पनाशक्ती जोपासणारी, मुक्तपणे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य देणारी, नाविन्याची कास धरणारी अध्ययन प्रक्रिया कशी बनेल हे आव्हान स्वीकारावे लागणार आहे.

अध्ययन प्रक्रियेद्वारा बदलती आव्हाने स्वीकारण्यास सक्षम असा उद्याचा नागरिक घडवणे ही जबाबदारी शिक्षण व्यवस्थेने पेलणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाच्या बाबी व शिफारशी

१. अध्ययन प्रक्रियेत केवळ माहिती संक्रमण न करता मिळालेल्या माहितीचा वापर करून पुनर्मांडणी करण्यास विद्यार्थ्यांना उद्युक्त करणे आवश्यक आहे.
२. शिक्षकाची भूमिका केवळ 'माहिती पुरवणारा' अशी न ठेवता अध्ययनास प्रेरक, मार्गदर्शक, दिशादर्शक, कृती घडवून आणणारा आयोजक, योजक अशी बनविणे आवश्यक आहे.
३. अध्ययनप्रक्रिया ही विद्यार्थ्यांना विचारप्रवण व कृतिप्रवण बनवणारी असणे आवश्यक आहे.
४. वर्गातील विद्यार्थी-विद्यार्थी, विद्यार्थी-शिक्षक, विद्यार्थी-अध्ययन साहित्य इ. आंतरक्रियांचा अध्ययन प्रक्रियेत प्रभावीपणे समावेश असावा.
५. अध्ययन प्रक्रियेत सामूहिक प्रकल्प, सामूहिक सादरीकरणे, नाट्यीकरण, गटचर्चा, प्रदर्शन इत्यादी तंत्रांचा वापर अनिवार्य करावा.
६. बुद्धिमंथन, समस्या निराकरण, शंका निरसन इत्यादी पध्दतींचा वापर अध्ययन प्रक्रियेत अनिवार्य असावा.
७. अध्ययन प्रक्रियेत संगणक व इंटरनेटचा वापर जाणीवपूर्वक केला जावा.
८. अध्ययनात दृक-श्राव्य साधनांचा, स्थळभेटी, चित्रपट, प्रतिकृती, कृतिकोपरा इत्यादी बाबींचा वापर जाणीवपूर्वक केला जावा.
९. अध्ययनास पूरक अशी बदलती वर्गरचना त्वरित करता येईल अशी वर्गखोल्यांतील साहित्याची मांडणी असावी.

५ शिक्षक प्रशिक्षण

प्रास्ताविक :

प्राथमिक शिक्षण हा विद्यार्थ्यांचा हक्क आहे. ते शिक्षण दर्जेदार मिळण्यासाठी त्यांना शिकवणाऱ्या शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रमही प्रभावी असणे आवश्यक आहे. सामाजिक स्थित्यंतरांचा भविष्यवेध, विलक्षण वेगाने वाढणारी आणि क्षणात उपलब्ध होणारी माहिती, काळानुरूप बदलणारी शैक्षणिक धोरणे व अभ्यासक्रम, शिक्षक प्रशिक्षणाशी संबंधित अन्य विद्याशाखांमधील आणि प्रत्यक्ष शिक्षणशास्त्रातील प्रगती, शिक्षक प्रशिक्षणाचे राष्ट्रीय पातळीवरील धोरण, अशा विविध बाबी विचारात घेऊन शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रम आणि त्याच्या अंमलबजावणीची दिशा ठरवावी लागेल.

अ) सेवापूर्व विभाग (डी.टी.एड.)

सद्यस्थिती -

१. अध्यापकांच्या क्षमता, कौशल्ये आणि बांधिलकी यांचा विकास करून त्यांचे / तिचे शिक्षक म्हणून एकसंध व्यावसायिक व्यक्तिमत्त्व घडविण्याचे ध्येय नजरेसमोर ठेऊन सध्याचा (डी.टी.एड.) अभ्यासक्रम एस.सी.ई.आर.टी. ने तयार केला आहे.
२. शिक्षणशास्त्र पदविका अभ्यासक्रम
 - २.१ शिक्षणशास्त्र पदविका अभ्यासक्रमात सैद्धांतिक भाग (५२%) आणि प्रात्यक्षिक कार्य (४८%) यांना जवळ जवळ समसमान भारांश दिला आहे
 - २.२ शिक्षक प्रशिक्षणाशी संबंधित विद्याशाखांमध्ये (उदा :- मानसशास्त्र, माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान, मानववंशशास्त्र) आलेल्या नव्या संबोधांचा समावेश करण्यात आला आहे
 - २.३ वर्गाध्यापनातील पडणारे दैनंदिन प्रश्न आणि वर्गाच्या पातळीवर ते सोडवण्यासाठी करावयाचे कृतिसंशोधन याविषयाचा समावेश करण्यात आला आहे.
 - २.४ माहितीची उपलब्धता आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी संगणक विषयक पाठ्यक्रमाचा समावेश या अभ्यासक्रमात केला आहे.
 - २.५ या शिक्षणक्रमास प्रवेश घेणाऱ्या उमेदवाराची शैक्षणिक अर्हता (इयत्ता १२ वी) आणि वय (१७ + वर्षे) लक्षात घेऊन अध्ययनअनुभवात पर्यवेक्षित अभ्यास, चर्चा, प्रकल्प, विचारमंथन इत्यादी पध्दतींचा समावेश केलेला आहे.
 - २.६ दोन वर्षांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर छात्राध्यापकांना सहा महिन्यांची आंतरवासिता अनिवार्य केली आहे.
३. शिक्षणशास्त्र पदवी अभ्यासक्रम विद्यापीठ स्तरावर तयार करून राबवला जातो. या प्रक्रियेत शालेय स्तरावरील अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके तयार करणाऱ्या संस्थांचा सहभाग नसतो.

प्रचलित शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमातील अडचणी / आव्हाने :-

१. पदविका व पदवी अभ्यासक्रमात प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावरील बदललेल्या अभ्यासक्रमाशी सुसंगत घटक नसतात.
२. पदविका अभ्यासक्रमात उपलब्ध कालावधी लक्षात घेता प्रात्यक्षिकांची संख्या जास्त आहे.
३. अध्यापक विद्यालयांच्या आणि महाविद्यालयांच्या वाढत्या संख्येमुळे अपेक्षित व्यावसायिक अर्हताप्राप्त अध्यापकाचार्यांची कमतरता भासते. त्यामुळे पदविका अभ्यासक्रमाच्या अंमलबजावणीत अडथळे आहेत.
४. आंतरवासितेच्या अंमलबजावणीतही काही अडचणी येतात.

शिफारशी :

१. सेवापूर्व प्रशिक्षणाच्या प्रवेशासाठी प्रवेशपरीक्षा आणि कलचाचणी आवश्यक ठेवावी.
२. शालेय अभ्यासक्रमातील बदलाची नोंद पदवी व पदविका अभ्यासक्रमात घेण्याची व्यवस्था निर्माण करावी लागेल.
३. प्रचलित अभ्यासक्रमातील बलस्थाने (उदा.एकसंध व्यावसायिक व्यक्तिमत्त्वाची संकल्पना, आंतरवासिता, कृतिसंशोधन व माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान इ.) कायम ठेवावीत.
४. पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रमात समावेशित शिक्षण व समुपदेशन या बाबींना पुरेसे महत्त्व देण्याची गरज आहे.
५. पदविका अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावी होण्यासाठी पर्यवेक्षकीय कार्यवाही सक्षमतेने पार पाडली जावी.
६. या अभ्यासक्रमाची कार्यवाही करणाऱ्या अध्यापक विद्यालयांच्या सक्षमतेचे मूल्यांकन करून त्यांना श्रेणी देण्याची व्यवस्था (DAAC) निर्माण करावी. त्यांचेमार्फत प्रत्येक अध्यापक विद्यालयास श्रेणी निश्चिती करावी. त्यानुसार अध्यापक विद्यालयाची प्रवेशक्षमता ठरवावी.
७. पदवी स्तरावरील शिक्षणशास्त्र अभ्यासक्रम विकसनामध्ये शालेय स्तरावरील संबंधित संस्थांना प्रतिनिधित्व असावे.

ब) सेवांतर्गत प्रशिक्षण :-

सद्यस्थिती :-

१. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेकडून प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचे चार स्तरावरून आयोजन, कार्यवाही व अनुधावन केले जाते: राज्य, विभाग, जिल्हा आणि तालुकास्तर.
२. राज्यस्तरावरून पुढील स्तरावर प्रशिक्षण देण्यासाठी तज्ज्ञ मार्गदर्शक तयार केले जातात. प्रशिक्षण विषयावर आधारित घटक संच तयार केले जातात.
३. सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत शिक्षकांसाठी २१, ३०, ६० दिवसांच्या कालावधीचे प्रशिक्षण वर्ग आयोजित केले जातात.

४. सेवांतर्गत प्रशिक्षणासाठी प्रामुख्याने व्याख्यान पध्दती, गटकार्य, स्वयंअध्ययन, संगणक सहाय्यित अनुदेशन पध्दती, दूरभाष परिषद (Teleconference) अशा प्रशिक्षण पध्दतींचा वापर करण्यात येतो.
५. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील सेवांतर्गत शिक्षक प्रशिक्षणाची जबाबदारी राज्य मंडळावर आहे.

शिफारशी -

१. सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम हे अधिकाधिक गरजाधिष्ठीत असावेत.
२. राज्यस्तरानंतर पुढील स्तरावर प्रशिक्षणाचा दर्जा कमी होऊ नये यासाठी प्रशिक्षणाचे स्तर कमी करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करावा.
३. सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचे प्रशिक्षणार्थी हे प्रौढ असल्याने प्रौढांच्या अध्यापन पध्दतींचा (Androgogical) स्वयंअध्ययनाचा अवलंब करावा. उदा. गटचर्चा, चर्चासत्रे, दिग्दर्शन इ. सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम सर्व दूर पोहोचण्यासाठी सीडी, डीव्हीडी उपग्रह प्रक्षेपणावर आधारित दूर भाष परिषद (Teleconferencing), चित्रित परिषद, (Video conferencing), इ-लर्निंग यासारख्या आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करण्यात यावा.
४. उच्च माध्यमिक अध्यापकांना सेवेत कायम झाल्यापासून दर ४ वर्षांनी ७ दिवसांचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्यात यावे. १२ वर्षांनंतर वरिष्ठश्रेणी व २४ वर्षांनंतर निवड श्रेणीचे प्रशिक्षण मात्र दहा दिवसांचे असावे. त्यामध्ये औपचारिक प्रशिक्षण, आवश्यकतेनुसार भेटी व स्वाध्याय असावे.
५. प्रशिक्षणोत्तर अनुधावन व आंतरक्रियांसाठी शिक्षक व्यासपीठे निर्माण करावीत. प्रचलित केंद्रसंमेलनाचा उपयोग यासाठी करावा. तसेच यासाठी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचाही उपयोग करावा.
६. प्रशिक्षणाची परिणामकारकता पाहण्यासाठी पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी घेण्यात यावी. यासाठी मुक्त पुस्तक (Open Book) परीक्षा वापरण्यात यावी. चाचण्या या आशय, पध्दती आणि अभिवृत्ती बदल तपासणाऱ्या असाव्यात. त्यांच्या अहवालाचा उपयोग पुढील प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या सुधारणेसाठी करावा. फलित पृथ्थःकरण राज्यस्तरावर व्हावे आणि त्यावर गट/केंद्रस्तरावर चर्चा व्हाव्यात.
७. प्रशिक्षणाद्वारे वर्गात अपेक्षित दृश्य बदलांची यादी प्रशिक्षण साहित्यात समाविष्ट करावी.
८. विषयतज्ज्ञ, केंद्रप्रमुख, गटशिक्षणाधिकारी इ. पर्यवेक्षकीय घटकांपर्यंत या दृश्यबदला विषयी जाणीवजागृती स्वतंत्र प्रशिक्षणामधून व्हावी.
९. शिक्षण प्रशिक्षणाचा एकात्मिक विचार करण्यासाठी राज्यातील शासकीय अधिकारी, विद्यापीठ प्रतिनिधी व सर्व विभागातील निवडक शिक्षणतज्ज्ञ यांचा समावेश असणारी स्वायत्त शिखर संस्था राज्यस्तरावर निर्माण करण्यात यावी.

६. मूल्यमापन

१. **प्रास्ताविक** - अभ्यासक्रम तयार करताना देशाच्या वर्तमान आणि भविष्यकालीन गरजा लक्षात घेऊन त्या पूर्ण होण्यासाठी शिक्षणाची व्यक्तिगत आणि सामाजिक उद्दिष्टे निश्चित केली जातात. ही उद्दिष्टे किती प्रमाणात साध्य झाली याचे सुस्पष्ट चित्र मूल्यमापन प्रक्रियेतून समजावे अशी अपेक्षा असते. या प्रक्रियेतून प्राप्त माहितीच्या आधारे विद्यार्थ्यांची प्रगती कोणत्या क्षेत्रात अपेक्षेपेक्षा कमी आहे हे नेमकेपणे समजल्यास ती घडवून आणण्यासाठी शिक्षकांना पध्दतीरपणे प्रयत्न करणे शक्य होते. याप्रकारे शिक्षणाचा/अध्ययनाच्या दर्जाचा आढावा घेऊन तो टिकविण्यासाठी तसेच वाढविण्यासाठी मूल्यमापन प्रक्रियेला पर्याय नाही.

२. **मूल्यमापनाची सद्यस्थिती - निरनिराळ्या स्तरावरील मूल्यमापनाची कार्यवाही.**

२.१ प्राथमिक स्तर (इ. १ ली ते इ.८ वी)

प्रत्येक विषयासाठी १०० गुणांच्या दोन सत्र परीक्षा घेतल्या जातात. याशिवाय वर्षभरातील कामाचे मूल्यमापन होण्यासाठी १०० गुण राखून ठेवले जातात. त्यामध्ये प्रत्येक सत्रात दोन प्रमाणे चार घटक चाचण्या अपेक्षित आहेत. याशिवाय परिसर अभ्यास, कला, कार्यानुभव व शारीरिक शिक्षण या विषयांतर्गत प्रात्यक्षिक काम, भाषा विषयातील गृहपाठ व निबंध, विज्ञान विषयातील प्रयोग यांचा समावेश आहे. इयत्ता तिसरीपासून प्रत्येक विद्यार्थ्यांने कोणत्याही विषयावर आधारित एका वर्षामध्ये दोन प्रकल्प पूर्ण करणे अपेक्षित आहे. प्रकल्पासाठी १०० गुण ठेवण्यात आले आहेत. विद्यार्थ्यांला प्राप्त एकूण गुणांच्या आधारे ५ बिंदू श्रेणी पध्दतीचा वापर करून श्रेणी दिली जाते. गुण व संबंधित श्रेणी यांची नोंद एकत्रितपणे केली जाते.

२.२ माध्यमिक स्तर (इ. ९ वी व इ. १० वी)

इयत्ता ९ वी साठी प्रत्येक सत्रात एक याप्रमाणे प्रत्येक विषयाच्या दोन चाचण्या आणि दोन सत्र परीक्षा घेतल्या जातात.भाषेसाठी तोंडी व लेखी असे परीक्षेचे स्वरूप आहे. विज्ञानात लेखी व प्रात्यक्षिक असे परीक्षेचे स्वरूप आहे. गणित विषयाला लेखी परीक्षेबरोबर अंतर्गत मूल्यमापन केले जाते. अंतर्गत मूल्यमापनात वर्षभरातील चाचण्या व गृहपाठ यांच्या गुणांच्या सरासरीचा समावेश आहे.

इयत्ता १० वीची माध्यमिक शालांत परीक्षा ही सामुहिक परीक्षा एकचवेळी राज्यभर घेतली जाते. यात भाषा विषयांसाठी परीक्षेचे स्वरूप तोंडी व लेखी असे दोन्ही प्रकारचे आहे. गणित व सामाजिक शास्त्रे यांचे लेखी बरोबर अंतर्गत मूल्यमापन केले जाते. गृहपाठासह वर्षभरातील चाचणी, सत्रपरीक्षा व पूर्वपरीक्षा यांच्या गुणांचा समावेश अंतर्गत मूल्यमापनात केला जातो. गणित विषयासाठी १५० गुण व इतर विषयांसाठी १०० गुण आहेत. विज्ञानासाठी

लेखी व प्रात्यक्षिक परीक्षा घेतली जाते. अभ्यासेतर विषयांसाठी लेखी चाचण्या व प्रात्यक्षिक यांच्या गुणांवरून श्रेणी दिली जाते.

२.३ उच्च माध्यमिक स्तर

कोणत्याही शाखेच्या भाषा विषयांसाठी लेखी व तोंडी परीक्षा घेतल्या जातात. शास्त्र, गणित या विषयांसाठी लेखी व प्रात्यक्षिक परीक्षा आहेत. प्रत्येक विषय १०० गुणांचा आहे. वर्गोन्नतीसाठी सर्व विषयात ३५% गुण व प्रकल्पासाठी ५०% गुण आवश्यक आहेत.

३. सध्याच्या मूल्यमापन प्रक्रियेतील उणिवा -

मूल्यमापन पध्दतीचा वर्गातील दैनंदिन अध्ययन-अध्यापन यावर अतिशय खोलवर परिणाम होतो. त्यामुळे दैनंदिन अध्ययन अध्यापनाचा चेहरामोहरा बदलण्यासाठी सध्याच्या मूल्यमापन पध्दतीमधील उणिवांचा परामर्श घेऊन त्या दूर करण्याचे मार्ग शोधणे गरजेचे आहे. सध्याच्या मूल्यमापन पध्दतीमधील ठळक उणिवा पुढे नमूद केल्या आहेत.

३.१ मूल्यमापन सर्वंकष नाही - शिक्षणातून माणूस घडण्यासाठी विद्यार्थ्यांचा मेंदू, मन, शरीर अशा तिन्ही अंगांनी विकास होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी मूल्यमापनही या तिन्ही अंगांनी होणे गरजेचे आहे. परंतु सध्या बौद्धिक विकासाच्या मूल्यमापनालाच अवाजवी महत्त्व असल्याचे दिसून येते. मानसिक आणि भावात्मक विकासाचे मूल्यमापन अपेक्षेपेक्षा खूप कमी प्रमाणात होते. त्यातही ३५% हा उत्तीर्णतेचा निकष लक्षात घेतला तर बौद्धिक क्षेत्राचे मूल्यमापन देखिल पुरेसे होते असे म्हणता येत नाही.

३.२ मूल्यमापन सातत्यपूर्ण नाही - चाचण्या, सत्र परीक्षा, प्रात्यक्षिक, प्रकल्प इत्यादीचा वापर करून मूल्यमापन सातत्यपूर्ण करण्यासाठी लक्षणीय प्रयत्न झाले आहेत. तथापि रोज शिकवतानाच विद्यार्थ्यांचे चिकित्सक आणि सूक्ष्म निरीक्षण करून चुकीच्या संकल्पना, अध्ययनातील इतर अडथळे यांचे निदान करणे व वेळच्या वेळी उपयायोजना हे सातत्यपूर्ण मूल्यमापनाचे मर्म वर्गअध्यापनात सार्वत्रिकपणे साध्य झालेले नाही.

३.३ स्व-ओळख करून देण्यात अपयश - आयुष्यात यश मिळण्यासाठी विद्यार्थ्यांला आपल्या अंगी असणाऱ्या क्षमता, आपली बलस्थाने आणि मर्यादा याविषयीची जाणीव मूल्यमापनाच्या निरनिराळ्या साधनांच्या/तंत्रांच्या वापरातून होणे आवश्यक आहे. परंतु सध्याच्या मूल्यमापनातून विद्यार्थ्यांला अशी स्व-ओळख होऊन आत्मविश्वास निर्माण होताना दिसत नाही.

३.४ सदोष प्रश्नपत्रिका - बहुतेक प्रश्न “ ज्ञान ” पातळीवर असतात. त्यातून स्मरणशक्तीची चाचणी होते. प्रगत विचारप्रक्रिया वापरावी लागेल असे प्रश्न अभावानेच विचारले जातात. याचा दुष्परिणाम म्हणून दैनंदिन अध्यापन करताना देखील उच्च विचारप्रक्रिया विकसित करण्याकडे दुर्लक्ष होते. कॉपीच्या प्रवृत्तीलाही चालना मिळते. तसेच विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीला व सर्जनशीलतेला उत्तेजन मिळू शकत नाही. लेखी परीक्षेचे आयोजन सोपे असल्याने लेखी मूल्यमापनावर अतिरिक्त भर दिला जातो. तोंडी व प्रात्यक्षिक परीक्षांचे व्यवस्थापन तुलनेने अवघड असल्याने त्यांची अर्थपूर्ण रीतीने अंमलबजावणी होत नाही.

त्यामुळे अशा परीक्षांमधून विद्यार्थ्यांच्या ज्या गुणांची/क्षमतांची पारख होते ते गुण/क्षमता दुर्लक्षित राहतात.

३.५ मूल्यमापनातील व्यक्तिनिष्ठता - दुर्बोध भाषेतील प्रश्नपत्रिका, निबंध/ पत्र/ कल्पनाविस्तार / निबंधवजा प्रश्न इत्यादी मुक्त आविष्कारास वाव असणाऱ्या लिखाणासाठी काटेकोर गुणदान योजना न करणे किंवा न वापरणे यामुळे मूल्यांकन व्यक्तिनिष्ठ होते. एकाच उत्तराला मिळणाऱ्या गुणात लक्षणीय फरक असू शकतो. यातून विद्यार्थ्यांवर अन्याय होतो.

३.६ असमर्थनीय गुणदान - प्रात्यक्षिक किंवा तोंडी परीक्षा, गृहकार्य, स्वाध्याय यांना निकाल चांगला लावण्याच्या दडपणामुळे कोणतेही समर्थन देता येणार नाही एवढे सढळपणे गुण दिले जातात. अशा फसव्या यशामुळे तत्कालिन आनंद मिळत असला तरी भावी आयुष्यात विद्यार्थ्यांचे नुकसानच होते. काही ठिकाणी आढळणाऱ्या अशा प्रवृत्तीमुळे सातत्यपूर्ण सर्वेक्षण मूल्यमापन किंवा अंतर्भूत मूल्यमापनासारख्या शिक्षणाचा दर्जा वाढविणाऱ्या योजनांच्या अंमलबजावणीविषयी प्रश्नचिन्ह निर्माण होते.

३.७ मानसिक दडपण - काही महिन्यांच्या अध्ययनाची तीन तासात लेखी स्वरूपात चाचणी घेणे, स्मरणशक्तीवर अतिरिक्त ताण द्यावा लागणे यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनावर अवाजवी दडपण येते. याचा परिणाम शरीराचे आणि मनाचे आरोग्य बिघडण्यात होतो. नापास होण्याच्या भीतीमुळे किंवा नापास झाल्यामुळे अतिनैराश्य, घरातून पळून जाणे, क्वचित प्रसंगी मोठ्या विद्यार्थ्यांत आत्महत्येकडे विचार झुकणे असेही परिणाम दिसू शकतात. गुण/श्रेणी या आधारे मुलांची सर्वादिखत केलेली तुलना विद्यार्थ्यांत न्यूनगंड निर्माण करू शकते.

३.८ परीक्षा फलिताची अपूर्णता - एखाद्या विषयात किती गुण मिळाले किंवा कोणती श्रेणी मिळाली यावरून विद्यार्थ्यांला येते/येत नाही हे समजू शकत नाही. या माहितीचा शोध घेण्यासाठी चाचण्या/सत्रपरीक्षा यांच्या उत्तरपत्रिकांचे चिकित्सक विश्लेषण केले जात नाही. विद्यार्थ्यांच्या एखाद्या विषयातील कामगिरीचा नियतकालिक आढावा घेण्यासाठी इयत्ता व विषयानुसार इष्ट कामगिरीचे निदर्शक (performance indicators) उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीचा वेध नेमकेपणाने घेतला जात नाही.

३.९ व्यक्तिमत्त्व विकासाला प्रेरक प्रश्नांचा अभाव - सध्याच्या प्रश्नपत्रिकांवर नजर फिरविली असता गाळलेल्या जागा, जोड्या लावणे, पुस्तकातील भाषेत उत्तरे अपेक्षित असणारे प्रश्न, ठराविक प्रश्नांचा पुनःपुनः वापर असे चित्र दिसते. एकापेक्षा अधिक उत्तरे बरोबर असणारे, स्वतःच्या भाषेत उत्तरे लिहिण्यास प्रवृत्त करणारे, विचार, कल्पनाशक्ती यांना आव्हान देणारे, दैनंदिन जीवनामधील समस्या सोडविण्यासाठी उपयुक्त ठरणारे, बहुदिशू विचार करायला लावणारे प्रश्न कुठेच आढळत नाहीत. यामुळे विद्यार्थ्यांमधील क्षमतांचे नैसर्गिक स्रोत कुंठित झालेले दिसतात.

४) राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ तसेच शिक्षणाच्या हक्काविषयीचा कायदा आणि मूल्यमापन

सध्याच्या मूल्यमापन पध्दतीमध्ये सुधारणा सुचविण्यापूर्वी वरील दस्ताऐवजांमध्ये मूल्यमापनाविषयी कोणत्या अपेक्षा आहेत याविषयी संक्षिप्त आढावा घेणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाचा हक्क विषयक कायदा -

१. मूल्यमापन प्रक्रिया घटनात्मक तरतुदींशी सुसंवादी असणे आवश्यक.
२. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून मूल्यमापन प्रक्रिया विकसित करावी.
३. विद्यार्थ्यांकडील ज्ञान, क्षमता, सुप्त गुण यांचा विकास व्हावा
४. विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक व मानसिक क्षमतांचा कमाल विकास होण्याच्या दृष्टीने मूल्यमापन योजना आखावी.
५. मूल्यमापन प्रक्रिया तणाव/दडपण निर्माण करणारी नसावी.
६. मूल्यमापन सातत्यपूर्ण आणि सर्वकष असावे.
७. इयत्ता आठवीपर्यंत कोणत्याही विद्यार्थ्यांस अनुत्तीर्ण करता येणार नाही. इयत्ता आठवीपर्यंत विद्यार्थ्यांना कोणत्याही बोर्ड परीक्षेस सामोरे जायला लागू नये.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडातील अपेक्षा -

१. परीक्षापध्दती लवचिक असावी.
२. वर्गामध्ये रोजच्या शिकण्या-शिकवण्याच्या क्रियेमध्ये मूल्यमापन प्रक्रिया अंतर्भूत असावी.

५) **मूल्यमापन प्रक्रियेमधील बदलांविषयीच्या शिफारशी -**

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली आव्हाने, विषयांची वाढती व्याप्ती, माहितीचा विस्फोट, मूल्यमापन विस्फोट, मूल्यमापन प्रक्रियेमधील यापूर्वी नमूद केलेल्या उणिवा या पार्श्वभूमीवर सध्याच्या मूल्यमापन पध्दतीमध्ये काही बदल करणे आवश्यक आहे. या बदलाविषयीच्या महत्त्वाच्या शिफारशी पुढे नमूद केल्या आहेत.

- ५.१ प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तरनिहाय आणि विषयनिहाय दर्शक (performance indicators) निश्चित करावेत. दर्शक ठरविताना विषयाची मूलभूत उद्दिष्टे, ज्ञानरचनावादाला प्रोत्साहन, जीवनातील समस्या सोडविण्यास उपयुक्तता, स्वतःच्या बलस्थानाची ओळख, बहुदिशू विचारास प्रोत्साहन, सर्वांगीण विकास हे मुद्दे लक्षात घेण्यात यावेत.
- ५.२ नियतकालिक चाचण्या, सत्र परीक्षा, दैनंदिन मूल्यमापन इत्यादी कोणत्याही प्रकाराने मूल्यमापन करावयाचे असल्यास वरीलप्रमाणे निश्चित केलेल्या निदर्शकांचा संदर्भ घ्यावा.
- ५.३ प्रश्नपत्रिका तयार करताना पुढील मुद्दे विचारात घ्यावेत.

- * पाठांतरावर उत्तरे देता येतील असे प्रश्न टाळावेत.
 - * ज्ञानपातळीपलिकडील आकलन/उपयोजन इ. उच्चतर पातळीवरील विचार करायला लावणाऱ्या प्रश्नांवर भर द्यावा.
 - * स्वतःचे विचार, कल्पना मांडण्याची संधी देणारे प्रश्न असावेत.
 - * बहुदिशू विचारासाठी प्रवृत्त करणारे, बुद्धिमत्तेच्या निरनिराळ्या प्रकारांची दखल घेणारे प्रश्न असावेत.
 - * काही प्रश्न कृतीच्या स्वरूपात असावेत. विषयाच्या स्वरूपानुसार तोंडी, प्रात्यक्षिक प्रश्नांचा समावेश पुरेशा प्रमाणात असावा.
- ५.४ चाचण्या/परीक्षा यांचे आयोजन अधिकअधिक अनौपचारिक असावे. काही व्यक्तिगत, सामाजिक गुण/मूल्ये यांच्या विकासाचे मूल्यमापन दैनंदिन अध्यापनातच करावे. वर्गरचना, सूचना, पर्यवेक्षण यातून विद्यार्थ्यांच्या मनावर दडपण निर्माण होणार नाही याची काळजी घ्यावी. मूल्यमापन जास्तीत जास्त वर्गपातळीवर व्हावे. शिकविणाऱ्या शिक्षकानेच हे मूल्यमापन करावे.
- ५.५ मूल्यमापन सातत्यपूर्ण व सर्वकष होईल असे नियोजन करावे. रोजच्या शिकविण्याचा एक अविभाज्य भाग असे मूल्यमापनाचे स्वरूप असावे. प्रकल्प, उपक्रम, सहशालेय कार्यक्रम, स्वाध्याय, व्यक्तिगत छंद यांचा समावेश करावा.
- ५.६ उत्तरपत्रिका तपासताना योग्य गुणदानयोजनेचा वापर करावा. तसेच निबंधवजा प्रश्न, पत्रलेखन, कल्पनाविस्तार इ. मुक्त प्रतिसाद स्वरूपाचे प्रश्न तपासण्यासाठीची गुणदान योजना विद्यार्थ्यांच्या मदतीने तयार करून तिचा वापर करावा. तोंडी परीक्षेसाठी आवश्यक तेथे समांतर प्रश्नसंच तयार करण्यात यावेत. प्रात्यक्षिकाचे मूल्यमापन करण्यासाठी सुयोग्य गुणदान योजना वापरावी.
- ५.७ मूल्यमापनाद्वारे मिळणाऱ्या माहितीचा वापर विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी सकारात्मक रीतीने करावा. जे विद्यार्थ्यांला आले त्याचे यथायोग्य कौतुक व्हावे. जे आले नाही ते का आले नाही याचा शोध लेखी प्रतिसादाचे विश्लेषण, विद्यार्थ्यांशी चर्चा अशा प्रक्रियातून घ्यावा. विद्यार्थ्यांच्या आत्मसन्मानाला धक्का पोहोचणार नाही तसेच त्यांच्या मनावर दडपण येणार नाही अशा प्रकारे विद्यार्थ्यांला काय आलेले नाही ते त्यांच्यापर्यंत पोहोचवावे.

विद्यार्थ्यांची तुलना टाळावी. दुसऱ्याशी तुलना न करता आपल्या पूर्वीच्या कामगिरीपेक्षा अधिक चांगली कामगिरी होण्यासाठी प्रयत्न करण्याची भावना विद्यार्थ्यांमध्ये रूजवावी.

५.८ मूल्यमापनाद्वारे प्राप्त महितीची नोंद पुढीलप्रकारे असावी.

* गुणांऐवजी थेट श्रेणीचा वापर करावा.

* उत्तीर्ण-अनुत्तीर्ण असे श्रेणे न देता कामगिरीचे निश्चित केलेले कोणते निकष कितपत पूर्ण केले याविषयीच्या नोंदी प्रगतिपत्रकात असाव्यात.

* विद्यार्थ्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गुणांची नोंद प्रगतिपत्रकात असावी.

५.९ मूल्यमापन प्रक्रिया घटनात्मक तरतुदींशी सुसंगत असावी.

५.१० इ. आठवीपर्यंत कोणत्याही विद्यार्थ्यांस अनुत्तीर्ण करू नये.

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन करण्यासाठी सुटसुटीत तरीही परिणामकारक योजना तयार करणे हे आव्हानात्मक काम आहे. प्रयोगशील शाळांतील मूल्यमापन पध्दतींचा मागोवा तसेच शासनप्रणीत प्रयोग यातून मूल्यमापनाची साधने वेळोवेळी परिष्कृत (refined) करावीत.

५.११ इ. आठवी व दहावीच्या स्तरावरील फलित देण्याच्या पध्दतीमध्ये सुसंगती असावी. वर्णनात्मक पध्दतीने फलित द्यावे. आठवीला संपूर्णपणे व दहावीला किमान निम्मा भाग वर्णनात्मक असावा.

५.१२ अकरावी बारावीसाठी वर्षाच्या मध्यमात विषय बदलण्याची सोय असावी.

५.१३ श्रेणी सुधारण्यासाठी इ. दहावी वी व इ. बारावी वीची बोर्ड परीक्षा पुनः देण्याची सोय असावी.

७ विद्यार्थ्यांचा सहभाग

अभ्यासक्रमाची आखणी आणि त्याच्या कार्यवाहीच्या नियोजनात विद्यार्थ्यांचा सहभाग आवर्जून घेतला पाहिजे. आपण लोकशाही प्रणाली निवडली आहे. तथापि अद्यापही निर्णयप्रक्रियेत सर्वांचे मत घेऊन निर्णयाप्रत येणे याबाबत सर्वत्र उदासिनता दिसते. कौटुंबिक किंवा सामाजिक निर्णयात विचार होतो तो अनुभवी ज्येष्ठांचा. यामुळे अनेक ठिकाणी लहान वयाच्या किंवा कमी अनुभवाच्या लोकांच्या चांगल्या सूचनाही विचारात न घेताच धोरणे, कार्यक्रम ठरविले जातात आणि या गटांच्या गरजा ध्यानात घेतल्या जात नाहीत.

अभ्यासक्रम आणि त्यावरून तयार करावयाचा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तके इतर अध्ययन साहित्य याबाबतही मुलांच्या गरजा मोठी माणसे, तज्ज्ञ हे त्यांच्या अनुभवावरून ठरवतात. तथापि हे सारे ज्यांच्यासाठी केले जाते ती मुले काय म्हणतात हे ध्यानात घेण्याची जरूरी आहे. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने गरजाभिमुख व मुलांसाठी असणाऱ्या अभ्यासक्रमाची आखणी आणि कार्यवाही करणे शक्य होईल. त्यासाठी मुलांचा सहभाग पुढील प्रमाणे घेता येईल.

१.वयोगटानुरूप अभ्यासक्रमाची/पाठ्यक्रमाची व्यवहार्यता तपासण्यासाठी तसेच मुलांच्या आवडी जाणून घेण्यासाठी अभ्यासक्रम/पाठ्यक्रम आखणीच्या वेळेस मुलांची मते जाणून घेण्याची व्यवस्था असावी.

२.शालेयस्तरावर सहशालेय कार्यक्रमात या विषयावरील चर्चा, निबंध, छोटी नाटके व चित्रे अशा माध्यमातून त्यांचे मनोगत जाणून घेतले जावे.

३.सहशालेय कार्यक्रमाचे आयोजन व नियोजन विद्यार्थ्यांच्या पुढाकाराने केले जावे.

४.तयार केलेला पाठ्यक्रम व अध्ययन साहित्य यांची रंजकता आणि व्यवहार्यता विद्यार्थ्यांकडून तपासावी.

५.प्रत्यक्ष पाठ्यपुस्तके तयार करण्यापूर्वी आणि नंतर इतर अध्ययन साहित्य तयार करण्यापूर्वी मुलांशी चर्चा करणे हेही आवश्यक कार्यक्रम म्हणून घेतले जावेत. वर्गातील अध्ययन साहित्य तयार करण्यात मुलांचा सहभाग असावा.

६.प्रत्यक्ष कार्यवाहीच्या वेळीही मुलांकडून त्यांना काय आवडले काय आवडले नाही ? आणि का आवडले नाही ? याचा आढावा घ्यावा.

७.अध्ययन अनुभव/कृती यांची निवड करताना विद्यार्थ्यांची आवड लक्षात घ्यावी.

८.शिक्षकांनी आत्मपरिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांच्या मतांचा विचार करावा. राज्यस्तरीय संस्थामध्ये, मुलांशी संवाद साधण्यासाठी यंत्रणा असावी.

९.मूल्यमापन कधी व्हावे याबाबत मुलांच्या मताला किंमत द्यावी. मुलांच्या कामाचे काही प्रमाणात सहाध्यायाकडून मूल्यमापन व्हावे.

ज्ञानरचनावाद व शिक्षण हक्क कायदा याच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांचा सहभाग याला अनन्य महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यानुसार विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे.

८. समाजाचा सहभाग

शिक्षणात समाजाचा सहभाग हवा हे तत्त्व सर्वमान्य झाले आहे. तथापि प्रत्यक्षात समाजाचा सहभाग कसा घ्यायचा याचा विचार अभ्यासक्रम आखणी आणि कार्यवाहीच्या वेळी करणे हे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी अभ्यासक्रम आखणीमधील सहभागाचे स्वरूप किती विविध प्रकारे असू शकेल याचा तपशील नोंदविणे आवश्यक आहे.

समाज हा शिक्षणाचा उपभोक्ता आहे. त्यामुळे शिक्षणाकडून तो कोणत्या अपेक्षा करतो हे ध्यानात घेणे हे काम सातत्याने करणे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी समाज प्रसारमाध्यमे, पालक संघ इतर स्वयंसेवी संघटना अशा विविध मार्गांनी या अपेक्षांचा वेध घेत राहणे हे शिक्षण व्यवस्थेचे एक नित्याचे काम आहे. तथापि अभ्यासक्रमाची नव्याने आखणी होत असताना समाजाची शिक्षण विषयक मागणी कोणती आहे हे समजावे यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करून आणि अभ्यासक्रमाबद्दल चर्चा घडवून आणून समाजमानस जाणून घेणे हे काम हेतुपुरस्सर होणे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी अभ्यासक्रम आराखडा नेटवर टाकला जाईल आणि सुधारणा सुचविण्याची मुदत किती आहे हे सर्वांना कळेल याची काळजी घेतली जाईल.

त्याच बरोबर खालील मार्गांनी समाजाचा सहभाग मिळवणे आवश्यक आहे.

१. शालेय अभ्यासक्रमाच्या अंमलबजावणीत काही प्रकारचे साधन स्रोत हे सहजी मिळत नाहीत. उदाहरणार्थ कला विषयासाठी स्वतंत्र शिक्षक मिळणे हे अवघड जाते. त्याकरता समाजामध्ये चित्रकला, संगीत, शिल्प अशा गोष्टी येणारे नागरिक शाळेशी जोडून घेणे आणि मुलांना त्यांच्या कौशल्याचा फायदा मिळवून देणे हे नियोजन करता येईल. यासाठी शाळेने समाजाशी नाते जोडणे हे महत्त्वाचे आहे. समाजाला शाळा आपली वाटावी यासाठी समाजाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी शाळेने पुढाकार घेणे हे घडले पाहिजे. समाजाशी संवाद घडण्याची प्रक्रिया सतत चालू राहिल हे शाळेने पाहिले पाहिजे.
२. नगरपालिका/नगरपरिषद/पंचायतीने कामात शाळेला कोणती मदत देता येईल याचा विचार आणि कृती करणे गरजेचे आहे. यासाठी गावाची जत्रा, गावाचे विशेष उत्सव अशा गोष्टींना स्वयंसेवक लागतात ते शाळेने पुरवावेत. अशा संधी शोधणे आणि पुढाकार घेणे यासाठी शाळांनी व्यवस्थापकीय कौशल्यांचा वापर करावा. केवळ घेणारे न होता देणारेही व्हायला हवे हे सूत्रध्यानात ठेवले पाहिजे.
३. समाजाच्या विविध क्षेत्रातील ज्ञानविषयक गरजा भागविण्याची भूमिका शाळेला घेणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ शेती, आरोग्य यासारख्या क्षेत्रातील नवीन माहिती ही देण्याने समाजाला शाळा आपली वाटते.

शाळा आणि समाज हे एकमेकांना पूरक म्हणून एकमेकांच्या सहकार्याने वागू लागले की समाजाच्या गरजा भागविणारे शिक्षण आणि शिक्षणाकडे लक्ष पुरविणारा समाज हे सहभागातून अपेक्षित असलेले नाते विकसित होणे शक्य होईल.

त्यामुळे शिक्षण समाजाशी सुसंगत आणि समाज शिक्षणाशी सुसंगत असे चित्र निर्माण होईल. दुसरा पुढाकार घेईल या अपेक्षेत न राहता सहकार्याशिवाय विकास गतिशील होणार नाही ही खूणगाठ समाज आणि शाळा या दोन्ही यंत्रणांनी बांधणे अनिवार्य आहे.

९. शिक्षणाचे व्यवस्थापन

शिक्षणाची गुणवत्ता वाढण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण शैक्षणिक व्यवस्थापन आवश्यक असते. शिक्षणाच्या व्यवस्थापनामध्ये राज्य शासनामधील शैक्षणिक धोरणे आखणारी यंत्रणा, त्या धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यरत असणाऱ्या राज्यपातळीवरील संस्था आणि यंत्रणा, शिक्षक आणि समाज या घटकांचा समावेश होतो. शैक्षणिक ध्येये आणि उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी या सर्व घटकांमधील सुसूत्रता, समन्वय, सहकार्य आणि परस्पर सामंजस्य जितके अधिक तितके शिक्षणाचे व्यवस्थापन गुणवत्तापूर्ण ठरू शकते. या पार्श्वभूमीवर गुणवत्तापूर्ण शैक्षणिक व्यवस्थापनाची संकल्पना अस्तित्वात येण्यासाठी पुढील शिफारशी करण्यात येत आहेत.

१. अभ्यासक्रम निर्मिती, शैक्षणिक कार्यक्रमांची आखणी, शैक्षणिक संशोधने हाती घेणे, मुलांसाठी पाठ्यपुस्तके, अध्ययन साहित्य विकसित करणे, शालांत परीक्षांचे आयोजन करणे यासारखी कामे करणाऱ्या राज्य पातळीवरील संस्था या सद्यस्थितीतील शिक्षणाचा विस्तार आणि भविष्यकालीन गरजा विचारात घेऊन तातडीने आधुनिकीकरण करावे. त्यामध्ये भौतिक सुविधा, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आणि उच्चशिक्षित कुशल तज्ज्ञ मनुष्यबळाचा पुरवठा या बाबी समाविष्ट राहतील.
२. या संस्थांमधील परस्पर समन्वय आणि सहकार्य वृद्धीगत होण्यासाठी आणि त्यामध्ये सातत्याने सुसंवाद राहण्यासाठी व्यवस्था करण्यात यावी.
३. या संस्थांना आपल्या शैक्षणिक जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी व सुलभ स्वायत्तता मिळावी.
४. राज्य, विभाग, जिल्हा आणि तालुका या पातळीवरील यंत्रणांच्या विहित कार्यपध्दतीमध्ये सुसूत्रता, एकवाक्यता आणि सुकरता आणण्यात यावी. या यंत्रणा राज्य पातळीवरील यंत्रणांशी सुविहितपणे संलग्न कराव्यात.
५. गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनाच्या तत्त्वानुसार सर्व शासकीय यंत्रणा, स्थानिक स्वराज्य संस्था, शिक्षक, समाज आणि पालक यांमध्ये परस्पर विश्वासाचे आणि सहकार्याचे नाते निर्माण करण्यासाठी कार्यक्रम हाती घेऊन वातावरण निर्मिती करावी.
६. आजच्या काळात कालबाह्य ठरणाऱ्या बाबी दूर कराव्यात.
७. शैक्षणिक व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता आणि गती वाढविण्यासाठी शाळापातळीपासून राज्यपातळीपर्यंत संगणकप्रणाली विकसित करावी. तसेच टेलिकॉन्फरन्सिंग आणि व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग या माध्यमांचा प्रभावी वापर करावा.
८. शैक्षणिक व्यवस्थापनामध्ये स्थानिक समाज आणि पालक यांचा सहभाग घेण्यासाठी कार्यप्रणाली विहित करण्यात यावी.
९. विविध पातळीवर वेळोवेळी जाणवत असलेल्या अडचणी आणि नजरेस आलेल्या त्रुटी वेळीच दूर न झाल्यामुळे व्यवस्थापनाची विश्वासाहता कमी होते. ही बाब विचारात घेऊन त्या त्या पातळीवर अडचणी / त्रुटी दूर करणारी व्यवस्था निर्माण करावी.
१०. शाळा पातळीवरील आणि वर्ग पातळीवरील शालेय व्यवस्थापनात शक्य तेथे जाणीवपूर्वक विद्यार्थ्यांचा सहभाग घ्यावा.
